

Historische maatschappij-wetenschap, staatsvorming en kapitalisme

Ton Zwaan

Inleiding

Theorie en mythologie gaan in het werk van vele marxisten hand in hand. Een gegeven dat zijn oorsprong ten dele vindt in het oeuvre van de grondlegger van de traditie maar waarvan de duurzaamheid slechts verklaard kan worden uit de fetisjistische wijze waarop latere marxisten met dat oeuvre zijn omgegaan. Bij Marx kan de vermenging van beide elementen nog het beste opgevat worden als een nauwelijks te vermijden bijproduct van zijn strijd voor intellectuele helderheid en sociale rechtvaardigheid in het midden van de vorige eeuw maar het is veel moeilijker om een dergelijke rechtvaardiging te geven voor de mythische elementen in het werk van 20e eeuwse marxisten. Bovendien is bij velen van hen de verhouding tussen verhelderende theorievorming en verduisterende mythevorming ongunstiger dan bij Marx zelf. Een recent voorbeeld van zo'n ongunstige mengverhouding is te vinden in een besprekingsartikel van de hand van Siep Stuurman over het eerste dubbelnummer van *Symposion* dat gewijd was aan het thema "Staatsvormingsprocessen in Europa en Azië na 1750" (1).

Stuurman's artikel bestaat voor bijna de helft uit min of meer algemene beschouwingen van meta-theoretische, theoretische en methodologische aard; het overige deel van zijn bijdrage is gewijd aan een kritische bespreking van drie van de in totaal negen artikelen die het dubbelnummer bevat. Deze artikelen - van Van den Bosch, Goudsblom en Verrips & Zwaan - hebben alle betrekking op Nederland en Stuurman besluit zijn beschouwing met de bescheiden vermelding dat "de hier geuite kritiek slechts de bedoeling heeft het noodzakelijke debat over de ontwikkeling van maatschappij en staat in Nederland te stimuleren" (Stuurman, 1980: p. 713). Ik ben het

met Stuurman eens dat een dergelijke discussie wenselijk is en ik zal hieronder dan ook ingaan op een deel van zijn kritiek op de genoemde drie artikelen (2). In zijn bescheidenheid lijkt Stuurman evenwel de eerste helft van zijn eigen bespreking over het hoofd te zien en daarin wil ik hem neit zonder meer volgen. Dit temeer niet aangezien de door hem geleverde kritiek op de bijdragen van Van den Bosch, Goudsblom en Verrips & Zwaan wortelt in een meeromvattend geheel van theoretische - of liever: ideologische - uitgangspunten zijnerzijds en daarvan niet los gezien kan worden. Het is derhalve noodzakelijk eerst stil te staan bij Stuurman's algemene beschouwingen waarbij ik zijn visie zal confronteren met enkele andere uitgangspunten voor een historische maatschappijwetenschap die mijns inziens waardevoller zijn.

In zijn bespreking besteedt Stuurman bijna acht pagina's aan het bekritisieren van een door hemzelf gereconstrueerde versie van "de theorie van Elias" (Stuurman 1980: 692-699) waarbij hij onder meer diens analyse van de wording van het absolutisme als achterhaald, fundamenteel gebrekkig en niet verklarend, kenschetst. Niet alleen is Stuurman's oordeel op alle punten onjuist en raakt zijn reconstructie van "de theorie van Elias" kant noch wal maar ook komt juist in dit gedeelte van zijn besprekingsartikel een aantal zwakten van zijn gehele benadering treffend tot uitdrukking. Eén en ander wordt aangetoond in paragraaf II die gewijd is aan de wording van het absolutisme. Na in paragraaf III Stuurman's kritiek op de artikelen over Nederland behandeld te hebben trek ik tenslotte enkele conclusies.

I Over historische maatschappijwetenschap

Het stimuleren van de ontwikkeling van een historische en vergelijkende maatschappijwetenschap in Nederland is een belangrijke doelstelling van de redactie van *Symposion* (3). Naar eigen zeggen sympathiseert Stuurman met deze doelstelling maar - terecht - werpt hij direkt daarna de vraag op hoe men een dergelijke doelstelling denkt te verwezenlijken (Stuurman 1980: 690) en uit het vervolg van

zijn betoog blijkt onmiskenbaar dat hij niet erg gelukkig is met de wijze waarop genoemde doelstelling vorm heeft gekregen in het eerste nummer. Zijn eerste serie bezwaren lanceert hij onder de kop "Theoretische vragen" en een nadere beschouwing daarvan brengt meteen een deel van zijn eigen visie op de beoefening van historische maatschappijwetenschap boven water (4).

Stuurman's reactie op een wellicht wat onorthodox rijtje namen dat de redactie in haar *Ten geleide* heeft genoemd vormt een geschikt vertrekpunt voor mijn betoog. Verwezen werd naar Norbert Elias, Barrington Moore, Charles Tilly, Perry Anderson en Immanuel Wallerstein als historici en sociologen van formaat die - onder meer - belangrijke bijdragen hebben geleverd aan de studie van processen van staatsvorming en -ontwikkeling (5). Daar werd aan toegevoegd dat deze auteurs veelal voortbouwen op het werk van illustere voorgangers als Max Weber, Otto Hintze en Karl Marx (6). Voor Stuurman is dit een "bont gezelschap" en zo'n rijtje is voor hem weliswaar "geen probleem" als "globale aanduiding van wat voor soort aanpak men nastreeft" maar na dat ene zinnetje komen zijn bezwaren los. Het zou "goed zijn wanneer de afzonderlijke auteurs (in *Symposion*, T.Z.) hun plaats temidden van dit pantheon wat nauwkeuriger trachten te bepalen", er zijn immers "diepgaande theoretische verschilpunten" (7). Daarbij gaat het niet alleen "om verschillen in de beoordeling van het gewicht van de factoren van de historische ontwikkeling" (sic) maar ook om "de betekenis van zulke elementaire begrippen als kapitalisme, feodalisme en klasse" (8). De diverse schrijvers in *Symposion* hadden dieper in moeten gaan op de betekenissen van hun begrippen ook al "omdat de door een onderzoeker gehanteerde theoretische begrippen ook in hoge mate bepalen welke feiten worden "gezien en welke niet" (Stuurman 1980: 691-692) (9). Kennelijk in een poging een klap op zijn vuurpijl te geven concludeert Stuurman dan dat de schrijvers over de Nederlandse ontwikkeling zich baseren op "het theoretisch kader" van Elias en dat daarom "de verwijzing naar Moore, Wallerstein en Anderson in het "ten geleide" iedere betekenis verliest" en "kennelijk voornamelijk een ornamentele functie" heeft (10).

In tegenstelling tot Stuurman ben ik van mening dat de door de redactie genoemde auteurs in plaats van als een "bont gezelschap" heel goed beschouwd kunnen worden als deel uitmakend van één grote traditie van historische maatschappijwetenschap, dat ze veel meer gemeenschappelijk hebben dan veelal wordt aangenomen en voorts dat het vruchtbaarder is de aandacht daarop te richten dan te cultiveren wat hen scheidt - zo'n geliefd tijdverdrijf onder hun respectievelijke epigonen. Zoals we zullen zien levert dat heel wat meer op dan een "globale aanduiding" van een "aanpak", maakt het de door Stuurman zo gewenste plaatsbepaling nagenoeg irrelevant en ontnemt het de grond aan de overige door hem geuite kritiek.

Op welke gronden kunnen we spreken over één grote traditie van historische maatschappijwetenschap? Ten eerste lijkt het mij van fundamenteel belang om te onderkennen dat alle auteurs een gelijksoortige kijk hebben op de voornaamste doelstelling van historische maatschappijwetenschap en deze doelstelling in hun belangrijkste theoretische en empirische werk ook serieus opvatten. Waar het allen om gaat is het verwerven en onder woorden brengen van meer en betere inzichten in en kennis van samenlevingsvormen in verleden en heden, alsmede het beschrijven en verklaren van de dynamiek van die samenlevingsvormen (11). Hieruit vloeit direkt voort dat alle auteurs sterk probleemgericht zijn wat onder meer tot uitdrukking komt in het feit dat zij in hun studies uitgaan van tamelijk concrete historisch-sociologische vraagstellingen. Zo stelde Weber vragen als: hoe komt het dat in de Westerse beschaving - en daar alleen - zich culturele verschijnselen hebben voorgedaan die in de loop van de historische ontwikkeling steeds meer een universele waarde en betekenis hebben verkregen? En: door welke processen en onder welke voorwaarden werden in de loop van de 19e eeuw dienstbare kleine boeren als arbeiders op grootgrondbezittingen in het oosten van Duitsland steeds meer vervangen door dagloners? Als ook: waarom waren in de districten (van het Duitse Rijk in de 16e eeuw, T.Z.) die economisch het meest ontwikkeld waren de kansen op een revolutie binnen de Kerk het gunstigst? Hintze stelde zichzelf

kwesties als: wat waren de mechanismen van feodaliserings en hoe heeft het feodalisme zich over Europa uitgebreid? Welke typen staten hebben zich voorgedaan in de loop van de Europese geschiedenis? (12). Bij Marx is het al niet veel anders:

"Was ich in diesen Werk zu erforschen habe, ist die kapitalistische Produktionsweise und die ihr entsprechende Produktions- und Verkehrsverhältnisse. Ihre klassische Stätte ist bis jetzt England. Dies ist der Grund, warum es zur Hauptillustration meiner theoretischen Entwicklung dient" (MEW, Bd. 23: 12).

En in zijn hoofdwerk formuleert Elias zijn kernvragen als volgt:

"Wie ginge eigentlich diese Veränderung, diese 'Zivilisation' im Abendlande vor sich? Worin bestand sie? Und welches waren ihre Antriebe, ihre Ursachen oder Motoren?" (Elias 1969², Bd. I: LXXII).

Het kost weinig moeite om voor Moore, Tilly, Anderson en Wallerstein soortgelijke citaten te geven (13). Zoals uit deze voorbeelden blijkt zijn het allemaal geen eenvoudige vragen in die zin dat de beantwoording ervan veel onderzoek en door-denking vergt maar ze zijn zonder uitzondering wel tamelijk eenvoudig onder woorden gebracht. De hierboven genoemde doelstelling en de oriëntatie op inhoudelijke problemen beschouw ik als een eerste fundamenteel kenmerk van historische maatschappijwetenschap (14).

Ten tweede kan erop gewezen worden dat geen van deze schrijvers begripsverheldering uit de weg gaat maar dat ze zich over het algemeen niet be-geven in uitvoerige formele bespiegelingen over de betekenissen van hun begrippen (15). In hun werk dat gebaseerd is op historische onderzoekingen kan men niet veel vinden van "hoog abstracte" of "zuiver theoretische" aard; allen lijken zich ervan bewust te zijn dat dit soort exercities - een bloeiend bedrijf in de academische sociale wetenschappen van de 20e eeuw - "are leading only to tiresome word games as a substitute for the effort to see what really happened", om het in de woorden van Moore te zeggen (Moore 1966: 160). Wat zij onder hun begrippen verstaan, op welke ontwikkelingen en relaties die begrippen de aandacht vestigen en wat ze

waard zijn bij het onderzoek en de beschrijving en verklaring van samenlevingen, dit alles moet de lezer van hun werk vaker opmaken uit de manieren waarop met de begrippen gewerkt wordt dan dat hij te rade kan gaan bij een lijstje van definities (16). Ten onrechte wordt aan dit besef wel eens de conclusie verbonden dat begripsomschrijvingen en definities dan ook maar helemaal achterwege moeten blijven (17). Voor een dergelijk standpunt is mijns inziens geen goed argument te vinden; het komt er meer op aan begripsomschrijvingen niet door te drijven tot formalistische taxonomie en zich steeds bewust te blijven van de historische werkelijkheid "achter" de begrippen.

Dit impliceert ook mijn derde punt: de betrokken schrijvers kenmerken zich allen door dit bewustzijn en kunnen het beste gezien worden als realisten - zelfs in die gevallen, bijvoorbeeld Weber en Tilly, waarin ze van zichzelf iets anders beweren. Ik bedoel hiermee dat ze er allen van uitgaan dat de wereld en de daarin voorvallende gebeurtenissen reëel zijn en geen produkt van de verbeelding, dat die gebeurtenissen voorts niet toevallig, chaotisch of efemeer zijn maar gestructureerd. Vervolgens dat één en ander toegankelijk is voor onderzoek en in kaart valt te brengen, met andere woorden: op te schrijven. Daarbij is doorgaans de overeenstemming over "wat de feiten zijn" heel wat groter dan modieuze filosofen en in hun kielzog varende sociologen en antropologen ons willen doen geloven (18). Marx, die in zijn tijd heel wat te stellen had met filosofen en zich in zijn eigen werk slechts ten dele kon onttrekken aan hun invloed, heeft dit realisme eens als volgt geformuleerd:

"Diese Betrachtungsweise (de zijne, T.Z.) ist nicht voraussetzungslos. Sie geht von den wirklichen Voraussetzungen aus, sie verlässt sie keinen Augenblick. Ihre Voraussetzungen sind die Menschen nicht in irgendeiner phantastischen Abgeschlossenheit und Fixierung, sondern in ihrem wirklichen, empirisch anschaulichen Entwicklungsprozess unter bestimmten Bedingungen. Sobald dieser tätige Lebensprozess dargestellt wird, hört die Geschichte auf, eine Sammlung toter Fakta zu sein, wie bei den selbst noch abstrakten Empirikern, oder eine eingebildete Aktion eingebildeter Subjekte, wie bei den Idealisten. Da, wo die Spekulation aufhört, beim wirklichem Leben, beginnt also die wirkliche, positive Wissenschaft, die Dar-

stellung der praktischen Betätigung, des praktischen Entwicklungsprozesses der Menschen. Die Phrasen vom Bewusstsein hören auf, wirkliches Wissen muss an ihre Stelle treten"(MEW, Bd. 3: 27) (19).

Men behoeft Marx' 19e eeuwse stijl niet te onderschrijven om toch te kunnen inzien dat het hier verwoorde uitgangspunt nog steeds heel relevant is. Een soortgelijk betrekkelijk simplistisch realisme lijkt mij onmisbaar voor de beoefening van historische maatschappijwetenschap.

In de vierde en de vijfde plaats meen ik dat de hier besproken onderzoekers een globaal gelijke opvatting hebben over de ontwikkeling en de belangrijkste functies van "theorie". Een opvatting die overigens vrij sterk afwijkt van wat heden ten dage op vele plaatsen in Academia gangbaar is. Ook Stuurman's conceptie van theorie - voorzover te achterhalen want hij geeft nergens in zijn stuk een duidelijke bepaling maar gebruikt het woord "theorie" meer om lof of blaam uit te delen zoals velen ook het woord "wetenschappelijk" zonder nader argument voor hun privé-doeleinden aanwenden - blijft gekluisterd aan methodologieboeken-wijsheden (20). Wat de opvatting van de betrokken auteurs allereerst onderscheidt van andere is hun besef dat theorieën gevormd worden in nauwe samenhang met de historisch-empirische studie van specifieke maatschappelijke ontwikkelingen. Voorzover de diverse auteurs theorieën ontwikkeld hebben - en er zal wel niemand zijn die hun prestaties op dit terrein in twijfel wil trekken behalve misschien een handvol "verklarende sociologen" - zijn deze ondenkbaar zonder het door hen verrichte onderzoek; hun theoretische begrippen, hun inzichten en generalisaties zijn een resultaat van onderzoeksprocessen (21). Daarbij lijken zij bovendien dezelfde werkwijze te hanteren waarvan enkele elementen verhelderend naar voren zijn gebracht door Wallerstein:

"In trying to interpret the real world, (...), we must apply to it successive abstractions, each capturing a part of the global reality - whatever this be, for the purposes of a specific piece of work - until, by adding abstraction to abstraction, we have arrived at a comprehensible picture of what has existed over time and space - and how that relates to the social time and

space in which we live and work" (Wallerstein 1979: xii) (22).

Eenvoudig - misschien té eenvoudig - gezegd gaat het bij deze werkwijze om de wisselwerking tussen ideeën (denken) en feitelijke gegevens die in het onderzoeksproces voortdurend op elkaar betrokken zijn. Dit is de kern van de complexe relaties tussen "theorie" en "empirie" zoals die zich tijdens onderzoeksprocessen afspelen en de kern van een vruchtbare wetenschappelijke werkwijze of - met een wat pretentieuzer woord - van een wetenschappelijke methode. In zijn nawoord bij de tweede editie van *Das Kapital* (1872) maakt Marx hieromtrent ook een belangrijke opmerking:

"Allerdings muss sich die Darstellungsweise formell von der Forschungsweise unterscheiden. Die Forschung hat den Stoff sich im Detail anzueignen, seine verschiednen Entwicklungsformen zu analysieren und deren innres Band aufzuspüren. Erst nachdem diese Arbeit vollbracht, kann die wirkliche Bewegung entsprechend dargestellt werden. Gelingt dies und spiegelt sich nun das Leben des Stoffs ideell wider, so mag es aussehn, als habe man es mit einer Konstruktion a priori zu tun"(MEW, Bd. 23: 27, cf. 845).

Het onderscheid dat Marx maakt tussen de wijze van afbeelden (beschrijven) en de wijze van onderzoeken is onder meer van belang om te kunnen inzien dat variatie in het eerste - wat zeer veel voorkomt - best kan samengaan met grote overeenstemming betreffende het tweede - wat ik hier tracht te beargumenteren (23). De nadruk waarmee hij wijst op het noodzakelijke onderzoek alvorens "die wirkliche Bewegung" (= theoretiserende verwerking in een tekst) op passende wijze beschreven kan worden en zijn waarschuwing dat men zich daardoor niet moet laten verleiden te geloven in a priori constructies ondersteunen mijns inziens de volgende conclusie.

Al deze auteurs denken en werken niet conform de dogma's van de "deductieve methode" die Stuurman en velen met hem, marxisten en niet-marxisten, om één of andere reden zo belangrijk schijnen te vinden. Ze hanteren geen abstracte, "lege" en formele modellen, geen a priori constructies, maar ze proberen al onderzoekend door middel van intelligente interpretaties de dynamiek van de historisch-

empirische werkelijkheid te verhelderen (24). Ik meen dat we kunnen stellen dat er tussen de hier besproken onderzoekers een fundamentele overeenstemming bestaat over de ontwikkeling van "theorie" alsook over de daartoe meest geschikte werkwijze. Dit hoeft ons niet blind te maken voor de onderlinge verschillen maar de gesignaleerde consensus op deze belangrijke punten kan heel goed dienen als een deel van het fundament waarop een historische maatschappijwetenschap verder ontwikkeld kan worden.

Zoals reeds opgemerkt denk ik dat deze consensus ook bestaat over de voornaamste functies van "theorie" in de historische maatschappijwetenschap. De algemene doelstelling van die wetenschap formuleert Wallerstein als: de verwerving van "a *comprehensible picture* of what has existed over time and space" (curs. van mij, T.Z.) (25). Het gaat derhalve om het verkrijgen van een omvattend, overzichtelijk en *daardoor* begrijpend, begrijpelijk én verklarend beeld (26). "Theorie" kan dan opgevat worden als een min of meer coherent geheel van uitspraken die in beginsel een dergelijk beeld mogelijk maken, wat impliceert dat een theorie ons iets zegt over de globale afgrenzing van het beeld - in tijd en ruimte en afhankelijk van het gestelde probleem - en naast die afbakening tevens in hoofdlijnen de compositie, de interne structurering, de interne verbanden van het beeld aangeeft. Nog weer anders gezegd: een theorie verschaft ons in een soort steno een serie aanwijzingen voor het verhaal dat we idealiter zouden moeten kunnen vertellen (27). Dat beeld dient de dynamiek van (een deel van) de wereld door tijd en ruimte weer te geven, wat onder meer inhoudt dat we ernaar moeten streven de dilemma's van "genese" (proces) versus "structuur" uit de weg te ruimen (28). Wie dit onderschrijft zal inzien dat de voornaamste functies van theorie in de historische maatschappijwetenschap neerkomen op het verschaffen van inzichten in samenhangen in de historische en actuele sociale werkelijkheid, het bieden van verklaringen van die samenhangen en het fungeren als richtsnoer voor verder onderzoek. Deze drie functies liggen in elkaars verlengde en dienen niet verzelfstandigd te worden (29). Ze brengen tevens het graduele

karakter van onze kennis en theorievorming tot uiting: inzichten zijn altijd partieel en voor verbeteringen vatbaar, verklaringen zijn nimmer volledig, uitputtend en afdoende en onze onwetendheid is vooralsnog zo reusachtig dat nieuw onderzoek wel niet gauw overbodig zal worden.

Wat betreft "het verklaren" zal duidelijk zijn dat er mijns inziens geen scherpe scheidslijn getrokken kan worden tussen die aktiviteit en het bieden van inzichten, van beargumenteerde interpretaties. Stuurman's retoriek op dit punt is slechts mogelijk bij gratie van het feit dat hij nergens aangeeft wat volgens hem "verklaren" is dan wel zou moeten zijn. Ook lijkt het me zinnig te beseffen dat alle verklaringen in de historische maatschappijwetenschap tot op heden genetisch, structureel en functioneel zijn en dat voorlopig ook nog wel zullen blijven (29a). Het opbouwen van een consensus hierover is ook praktisch van belang om enerzijds de overspannen pretenties van sociologen in toom te houden en anderzijds de bij historici veelvuldig voorkomende en begrijpelijke achterdocht ten aanzien van "theorie" te verminderen. Eén en ander lijkt me een voorwaarde om het proces van integratie van de verschillende betrokken disciplines verder inhoudelijk gestalte te geven.

Het bovenstaande samenvattend kan gesteld worden dat de onderzoekers waar het in dit artikel over gaat in belangrijke mate overeenstemmen wat betreft hun kijk op de doelstellingen van historische maatschappijwetenschap, dat ze werken met inhoudelijke probleemstellingen die elkaar overlappen, dat ze gelijksoortige opvattingen hebben over de aard en de voornaamste funkties van theorievorming en dat ze er een gelijksoortige werkwijze of methode op na blijken te houden. Al deze punten lenen zich voor nadere uitwerking, precisering en bewijsvoering en ook is het mogelijk er nog een aantal aan toe te voegen (30). De naar voren gebrachte overeenkomsten vormen echter al voldoende grond om te spreken van "één grote traditie van historische maatschappijwetenschap" en dat was wat te beargumenteren stond. Ik ben ervan overtuigd dat we voor een verdere ontwikkeling van historische maatschap-

pijwetenschap aansluiting bij deze traditie dienen te zoeken en dat het in dat verband aanzienlijk vruchtbaarder is de aandacht te richten op de overeenkomsten dan op de - natuurlijk ook aanwezige - verschillen tussen Elias, Moore, Tilly, Anderson, Wallerstein, Weber, Hintze en Marx.

Dat plaatst mij in een aantal opzichten lijnrecht tegenover Stuurman. Zowel door de compositie als door de inhoud van zijn artikel wekt hij op niet mis te verstane wijze de indruk een oriëntatie op partijgangerschap en richtingenstrijd te verkieszen boven een oriëntatie op inhoudelijke problemen en een wetenschappelijke werkwijze. Wellicht hoopt hij zo "duidelijkheid" te scheppen maar in feite verduistert hij slechts het zicht op de historisch-sociologische problemen waar het allemaal om draait en brengt hij deze geen stap dichterbij zinnvolle formulering en beantwoording, noch theoretisch noch empirisch. De door Stuurman gewenste plaatsbepaling komt uiteindelijk neer op het partij kiezen voor bepaalde mensen en hun werk en daarmee worden misschien wel identiteitsproblemen opgelost maar een historische maatschappijwetenschap wordt er niet door bevorderd. Het maken van keuzen in allerhande schijnconflicten die als "theoretisch" belangrijk naar voren worden geschoven lijkt mij evenmin veel op te leveren. Zinvol lijkt het mij wel om het werk van de voornaamste auteurs verder te ontwikkelen in theorievorming en onderzoek. Het is duidelijk dat al deze mensen werk van blijvende waarde hebben afgeleverd, nagegaan dient te worden of en hoe hun inzichten en theorieën met elkaar gecombineerd kunnen worden en daarbij een aanvulling casu quo correctie op elkaar kunnen vormen. Dit dient niet overwegend *in abstracto* te gebeuren maar aan de hand van onderzoek naar specifieke historisch-maatschappelijke ontwikkelingen (31).

Een onmisbare voorwaarde daarvoor is het bewaren van enige afstand tegenover scholastiek, dogmatisering en overmatige exegese. Stuurman heeft daar duidelijk moeite mee: dat blijkt uit zijn steriliserende samenvatting van Elias, het blijkt ook uit zijn marxisme: een verzameling holle abstracties en tot cliché geworden frasen waarvan de potentiële analytische en methodische waarde

verloren is gegaan door de ritualistische wijze waarop ze wel steeds weer herhaald maar niet werkelijk toegepast worden (32). Het is ironisch dat de man die over dit soort abstracties de volgende regels schreef, ook degene is geworden wiens ideeën - meer dan van wie ook - door anderen tot versterkte leerstukken zijn gemaakt.

"Diese Abstraktionen (een samenvatting van de algemene resultaten die uit het onderzoek naar de historische ontwikkeling van mensen en hun samenlevingen geabstraheerd kunnen worden, T.Z.) haben für sich, getrennt von der wirklichen Geschichte, durchaus keinen Wert. Sie können nur dazu dienen, die Ordnung des geschichtlichen Materials zu erleichtern, die Reihenfolge seiner einzelnen Schichten anzudeuten. Sie geben aber *keineswegs*, wie die Philosophie, *ein Rezept oder Schema*, wonach die geschichtlichen Epochen zurechtgestutzt werden können. Die Schwierigkeit beginnt im Gegenteil erst da, wo man sich an die Betrachtung und Ordnung des Materials, sei es einer vergangnen Epoche oder der Gegenwart, an die wirkliche Darstellung gibt. Die Beseitigung dieser Schwierigkeiten ist durch Voraussetzungen bedingt, die keineswegs hier gegeben werden können, sondern die erst aus dem Studium des wirklichen Lebensprozesses und der Aktion der Individuen jeder Epoche sich ergeben" (MEW, Bd. 3: 27; curs. van mij, T.Z.).

Indachtig deze waarschuwing van Marx - waar vrijwel gelijklopende van Weber en Elias aan toe te voegen zouden zijn - komt het er slechts op aan met het werk van eerdere generaties en van tijdgenoten om te gaan zoals ze dat zelf bedoeld hebben: als toetsbaar, vatbaar voor correcties en verbeteringen en als richtsnoer voor verder onderzoek.

II Staatsvorming en kapitalisme: de wording van het absolutisme

Onder de titel "Elias en het absolutisme" karakteriseert Stuurman Elias' analyse van de socio-genese van het absolutisme als achterhaald, vertekenend en niet verklarend (33). Deze karakteristiek is in alle opzichten onjuist: bij nader inzien blijkt Stuurman's oordeel te berusten op het achterwege laten van een probleemstelling zijner-

zijds, een selectieve en verdraaide weergave van Elias' analyse en - vermoedelijk - een tekort aan kennis van de relevante literatuur. In tegenstelling tot Stuurman's beweringen zijn de door Elias geboden inzichten en verklaringen tot op heden op geen enkel punt weerlegd noch achterhaald en kan zijn werk nog steeds zeer goed dienen als uitgangspunt voor verder onderzoek (34). Mijns inziens verdient deze prestatie van Elias tmeer respect omdat hij ten tijde van het schrijven van zijn boek nog niet kon beschikken over een aantal studies die later zijn gaan gelden als grondlegend voor onze kennis van het Europese feodalisme en de vroeg-moderne tijd met de opkomst van het absolutisme en het kapitalisme.

Stuurman neemt niet de moeite om vast te stellen om welke problemen het eigenlijk gaat wanneer we de wording van het absolutisme willen beschrijven en verklaren. Teneinde gefundeerde uitspraken te kunnen doen over de waarde van studies die op deze periode in Europa betrekking hebben lijkt het me evenwel nodig duidelijk te maken op welke vragen we een antwoord willen hebben. Alleen dan kunnen we vaststellen wat de tekorten en de verdiensten van de diverse werken zijn. Het kernprobleem van de wording van het absolutisme kan in de volgende vraag samengevat worden: Hoe komt het dat tussen de 13e en de 17e eeuw de vorsten in West Europa steeds meer en steeds duurzamer machtskansen verkrijgen en daardoor in staat zijn betrekkelijk grote gebieden - de toekomstige territoria der nationale staten - intern te "pacificeren" en te gaan overheersen, waarbij ze zich - relatief gesproken - steeds minder behoeven aan te trekken van de inperkende en controlerende macht van andere groepen en strata binnen de samenleving? (35) Anders gezegd: we willen weten hoe a) de centrale macht, georganiseerd rondom de vorsten, steeds sterker is geworden; b) de overheersing en pacificatie der territoria tot stand kwam en funktioneerde en c) de macht van "andere groepen en strata" ondermijnd werd (36). Ik heb reeds aangegeven dat het hier om processen gaat die zich over een lange periode van eeuwen hebben voltrokken; het is wellicht niet overbodig daaraan toe te voegen dat ijzeren wetten, noodzakelijkheden of een "evolu-

tionistische visie" (Stuurman 1980: 713) met dit alles niets van doen hebben, het gaat slechts om de uitkomsten van talloze gestructureerde machtsstrijden op korte termijn die, op langere termijn beschouwd, de ontwikkeling van de betrokken samenlevingen in een bepaalde richting gestuwd hebben (37).

De beschrijvingen en verklaringen van deze processen die Elias te bieden heeft zijn aanzienlijk complexer en subtieler dan Stuurman ons wil doen geloven. Om dit aan te tonen is het zinvol de eerste passage van het tweede deel van Elias' hoofdwerk te citeren en vervolgens te analyseren. In deze passage wordt vastgesteld wie de voornaamste machthebbers waren, wat de aard van hun onderlinge betrekkingen was en waarom het hen te doen was:

"Die *Kämpfe* zwischen dem Adel, der Kirche und den Fürsten um ihre *Anteile an der Herrschaft und den Ertrag des Landes* durchziehen das ganze Mittelalter. Im Laufe des 12. und 13. Jahrhunderts tritt eine weitere Gruppe als Partner im *Kräftespiel* hervor, die privilegierten Stadtbewohner, das 'Bürgertum'" (Elias 1969², Bd. II, p. 1; curs. van mij, T.Z.).

De hoofdrollen in het maatschappelijke krachten spel zijn dus weggelegd voor de vorsten, de adel, de geestelijkheid en de geprivilegieerde burgerij (38). Het is van fundamenteel belang om in te zien dat deze hoofdrollen in het drama van de historische ontwikkeling uiteraard slechts mogelijk zijn bij gratie van de bijrollen die gespeeld worden door de overweldigende meerderheid van de bevolking: de lagere strata op het platteland en in de steden. Hoewel Elias' analyse overwegend gericht is op de machtsstrijden tussen en binnen de hogere strata, beschrijft en verklaart hij deze echter steeds binnen de totaliteit van de Middeleeuwse en vroegmoderne samenlevingsformaties. Dit is onmiddellijk duidelijk wanneer we nagaan waarover de hoofdrolspelers met elkaar concurreren: "um ihre Anteile an der Herrschaft und den Ertrag des Landes". De inzet van de voortdurende machtsstrijden draaide met andere woorden om de beheersing en overheersing van elkaar én de lagere strata, om de beschikking over geweldsmiddelen én produktiemiddelen of

- om het anachronistisch uit te drukken - om "politieke" en "economische" machtskansen. In Elias' analyse ontbreken de lagere strata dan ook in het geheel niet - zoals Stuurman beweert (Stuurman 1980: 696) - maar hij laat juist zien dat de concurrentiestrijden tussen de hogere strata ten dele gingen over de in laatste instantie op geweld berustende overheersing van de lagere strata en de verkrijging van de opbrengsten van hun (land)-arbeid (39). Theoretisch is het ook interessant om op te merken dat Elias "Herrschaft" en "Ertrag des Landes" onderscheidt maar wel in één adem noemt, hij behandelt beide ook verder steeds in hun onderlinge verband zonder ze evenwel aan elkaar gelijk te stellen of tot elkaar te reduceren. Hieruit blijkt onder meer hoe hij erin geslaagd is om "Marx's economisch materialisme" te combineren met "Weber's politiek en militair materialisme", om het in de woorden van Gerth en Mills uit te drukken (40).

Dat de grote massa van de bevolking bijrollen speelde, zoals ik zoëven opmerkte, verdient wellicht nog enige toelichting. Het gaat natuurlijk om bijrollen gesproken in termen van effectieve macht. Potentieel machtig door hun getal was de macht der lagere strata echter in werkelijkheid betrekkelijk gering. De redenen daarvoor zijn eenvoudig: de overgrote massa leefde verspreid in tamelijk kleine nederzettingen en was gebonden aan veeleisende en zware agrarische arbeid, formeel noch informeel bezat men veel rechten of invloed, wapenbezit was veelal verboden, ontwikkeling, bovenlokale organisatie en leiderschap ontbraken. Deze structurele kondities maakten van een potentiële reus een zwakke dwerg. Het gaat niet aan de talloze opstanden - waarover straks meer - weg te wuiven maar het is wel van groot belang om vast te stellen dat deze niet leidden tot structurele veranderingen in de ontwikkelingsrichting van de maatschappelijke machtsverschuivingen gedurende de periode van de 13e tot de 18e eeuw. Gegeven de vigerende machtsverhoudingen droegen de revoltes in de loop der tijd juist bij aan de toenemende sterkte van de vorsten en het zich ontwikkelende staatsapparaat. Ik kom hier nog op terug.

Na deze globale verkenning van de voornaamste groepen is het mogelijk Elias' analyse van de dynamiek van de maatschappelijke ontwikkeling beknopt samen te vatten. Centraal in die analyse staat de zeer geleidelijke overgang van een *Naturalwirtschaft* naar een *Geldwirtschaft*, anders gezegd: de opkomst en verbreiding van het vroege kapitalisme. Hoewel deze transitie in Elias' beschrijving en verklaring van de plaatsvindende machtsverschuivingen tussen de betrokken groeperingen een fundamentele rol speelt vinden we er in Stuurman's versie in het geheel niets van terug (41). Dit proces van "economische" verandering betekende onder meer: een toenemende circulatie van geld, een monetisering van het "economisch leven". In stijgende mate werd de waarde van agrarische produkten, van goederen van nijverheid en handwerk, van diesten en pachten uitgedrukt in geld. Uiteraard gaat dit samen met een groei van handel - zowel méér als over langere afstanden, van een toenemende marktsector tegenovereen ruilsector en van een commercialisering van relaties. Vanzelfsprekend kende dit proces tal van variaties en schreed het in en rondom steden sneller voort dan in meer landelijke gebieden maar de *overall trend* is onmiskenbaar (42). Eén belangrijke consequentie van dit alles was dat naast het zwaard (en de dorsvlegel), en naast het grondbezit (en de arbeidskracht), nu ook het geldbezit een steeds belangrijker machtsbron werd. Een stedelijke bourgeoisie, bezig met handel, handwerk en nijverheid, verkreeg meer macht; geldschieters, kredietverleners en kapitaalverschaffers deden hun intrede (43).

Nadat Elias aldus de veranderende materiële condities heeft geschetst laat hij zien hoe de onder meer daarin verankerde machtsverhoudingen tussen de met elkaar concurrerende groepen geleidelijk structurele veranderingen ondergaan (44). De consequenties van de gehele "economische" ontwikkeling zijn namelijk voor de onderscheiden groepen verschillend. Globaal gesteld zijn ze nadelig voor de adel, voordelig voor de burgerij en - via belastingheffing - het meest voordelig voor de vorsten. Voor hun inkomen waren de edelen voor een groot deel aangewezen op vaste heffingen op hun grondbezit; door een combinatie van stijgende

prijzen, inflatie en veranderingen in hun consumptiepatroon - ten dele teweegebracht door toegenomen lange afstandshandel in luxe goederen - groeide hun behoefte aan geldinkomen terwijl hun reële inkomsten relatief achterbleven (45). De commercialisering en monetisering speelden evenwel de burgerij in de steden in de kaart; hoe wisselvallig hun welvaart vaak ook was toch bleven de handel en de markten toenemen in omvang en belang en daarmee werd de positie van de stedelijke burgers sterker. De vorsten tenslotte zijn degenen die wellicht het meeste profiteerden van de "economische" veranderingen. Steunend op hun - vaak nog wankel - geweldsmonopolie dat keer op keer tot diep in de 17e eeuw te vuur en te zwaard bevestigd moest worden, zien zij kans heffingen en belastingen in aantal en omvang uit te breiden. In de loop van de 14e en de 15e eeuw werd belastingheffing geleidelijk geroutiniseerd en min of meer door de bevolking "geaccepteerd" zij het niet zonder morren en zonder lijdelijk dan wel openlijk en gewelddadig verzet (46). Ten onrechte schrijft Stuurman dat we hiervan bij Elias "welhaast niets" terugvinden; aan de vorming van belastingmonopolies én het verzet daartegen wijdt Elias niet minder dan 32 pagina's en de door hem gegeven uiteenzettingen worden wel door recenter onderzoek theoretisch en empirisch uitgebreid en verfijnd maar in niets weersproken (47).

We hebben nu een deel van de dynamiek van de ontwikkeling van het absolutisme gezien: afnemende machtskansen voor de adel en toenemende machtskansen voor de burgerij en de vorsten nauw verbonden met de opkomst van het handelskapitalisme en de voortschrijdende monetisering van "de economie". Het is belangrijk om te beklemtonen dat hier slechts de hoofdlijnen gegeven worden en dat de veranderingen in machtskansen van de diverse betrokkenen beschouwd dienen te worden in hun onderlinge verband (48). In feite dient elke verandering in de machtspositie van één der betrokken groepen steeds gezien te worden tegen de achtergrond van de totaliteit van machtsbalansen tussen alle maatschappelijke strata. Tenslotte is het zinvol erop te wijzen dat geen der betrokkenen in enige absolute zin de machtsstrijden in zijn voordeel kon beslissen - ook de

"absolutistische" vorsten van de 18e eeuw konden dat niet (49) - dan wel één der andere betrokkenen definitief kon uitschakelen. Eerder was het zo dat allen, *gegeven een min of meer effectief geweldsmonopolie*, aan elkaar gebonden bleven in onderlinge strijd waarin sommigen meer successen boekten dan anderen (50).

Zoals gezegd waren de vorsten - en daarmee de centrale staatsmacht die nauw met hun persoon vervlochten was - het meest succesvol. De vestiging en min of meer effectieve handhaving van het belastingmonopolie speelde hierbij een sleutelrol. Het voortdurend streven naar meer belastinginkomsten was boven alles ingegeven door de kosten van de zeer frequent voorkomende oorlogen zowel met "binnenlandse" als met "buitenlandse" partijen. Daarnaast stegen ook de kosten van de opbouw van een, zij het nog rudimentair, administratief apparaat, van vreedzame conflictbeslechting (rechtspraak) en van "diplomatie" en de in belang toenemende "buitenlandse politiek". Grote bedragen werden besteed aan het omkopen van vorsten, prinsen en ministers van andere staten, ook het handhaven van een netwerk van spionnen vereiste geld. Naarmate het hofleven toenam in de 16e en 17e eeuw werden ook hieraan steeds groeiende bedragen besteed (51).

De stijgende inkomsten van de naar absolutisme strevende dynasten stelden hen in staat een grotere militaire kracht te verwerven. Voorheen afhankelijk van - eeuwig onbetrouwbare - adellijke vazallen die met hun persoonlijke legertjes 's konings macht uitmaakten - met alle beperkingen van die macht die daaruit voortvloeiden - konden de vorsten zich huurlegers gaan veroorloven die in de meeste gevallen op den duur staande legers werden. De bereden en geharnaste edelman werd verdrongen door gehuurde infanterie, van een tamelijk autonoom vazal werd de edelman een officier in dienst des konings, hier toe ook vaak aangezet door slinkend familiefortuin. Uiteraard bood deze ontwikkeling de vorsten steeds meer de kans om onwillige heren - en daar waren er veel van - alsook té onafhankelijke steden tot "de orde" (hun orde) te roepen. De ontwikkeling van nieuwe militaire technieken -

kanonnen en haakbussen in de 15e eeuw, betere fortificaties, slagorden en manoeuvres in de 16e - kwam de vorsten hierbij goed van pas. Dit alles betekende onmiskenbaar een onderwerping van de adel, een blijvende disciplinerende van de machtigste klasse, een afgedwongen transitie van een tamelijk onafhankelijke krijgsadel tot een veel afhankelijker hof- en dienstad. Het betekende ook dat de vorsten zich ontwikkelden van *primus inter pares* tot heersers die het zich in de loop van de 17e eeuw zelfs konden permitteren hoge edelen niet meer te woord te staan wanneer deze zich kwamen beklagen over het gedrag van vorstelijke beambten zoals de intendanten. Om hun eer te redden bleef hen dan soms niets anders over dan maar te "emigreren" (52). De disciplinerende van de adel vereiste een niet aflatende inspanning van de kant van de centrale macht en het zou zeker verkeerd zijn te menen dat de adel alle macht verloor; het is echter beslist onjuist het zo voor te stellen alsof de adel een nagenoeg onbeperkt heersende klasse was zoals we bij Stuurman - en Anderson - kunnen lezen. De machtsbalans tussen vorst (staat) en adel verschoof over de eeuwen heen ten nadele van de laatsten, ook al waren er tijden waarin de adelsmacht kortstondig opnieuw opbloede en ook al zijn er voorbeelden van vorsten die hun hand overspeelden wat hen letterlijk de kop kostte. Het intomen van de adelsmacht was ondenkbaar zonder de opkomst van een stedelijke burgerij en een geldeconomie die de vorsten vooral via belastingen de middelen in handen speelden om de "duizenden kleine tirannen" een deel van hun macht te ontnemen. Om dit te begrijpen is inzicht in het "koningsmechanisme" onmisbaar: balancerend temidden van maatschappelijke tegenstellingen - waarvan die tussen adel en burgerij er één was - konden de vorsten hun positie versterken. Daardoor konden ze, in steeds wisselende coalities, concurrenten in bedwang houden, hun territoria vergroten en steeds effectiever beheersen. Inzichten in de dynamiek van deze processen zijn voor een goed begrip van hedendaagse staten en staatsontwikkelingsprocessen, hier en in de Derde Wereld, onmisbaar.

De hierboven uiterst beknopt geschetste dynamiek van de wording van het absolutisme kan men inte-

graal, uitvoeriger en genuanceerder bij Elias terugvinden. In zijn beschrijvingen en verklaringen kan ik niets ontdekken dat achterhaald of fundamenteel vertekend zou zijn. Natuurlijk zijn er tal van aspecten die verder uitgewerkt kunnen worden, vanzelfsprekend blijven tal van belangrijke vragen onbeantwoord - bij welke goede studie is dat niet het geval? - maar Elias' analyse kan daarbij zeer belangrijke functies vervullen juist omdat hij erin geslaagd is een systematisch, doordacht en coherent beeld te geven van het geheel aan maatschappelijke machtsverschuivingen van de 11e tot de 18e eeuw in Frankrijk en daarbij het "puur" historiografische beeld overstijgt.

Gezien het bovenstaande, kan geconcludeerd worden dat Stuurman's weergave van Elias' werk volstrekt tekort schiet. Daarbij valt het vooral op dat Stuurman geheel nalaat te vermelden dat de machtsstrijden waar Elias het over heeft in hoge mate bepaald worden door de veranderende produktiewijze en door Elias ook in dat licht geanalyseerd worden. Dit is wel bijzonder merkwaardig voor een marxist, temeer daar Marx in zijn beperkte hoeveelheid geschriften over deze periode er ook zoveel aandacht aan besteedde. Voorts stelt Stuurman het zo voor alsof één aspect van Elias' verklaringen - het koningsmechanisme - het voornaamste zou zijn, een verklaring die hij dan vervolgens in twijfel trekt. Bij Elias is het koningsmechanisme evenwel ingepast in een veel meer omvattende analyse van de dynamiek van maatschappelijke machtsverhoudingen. Nergens heeft Elias het erover dat het koningsmechanisme op zichzelf iets zou verklaren zoals Stuurman bij herhaling beweert. Ook Stuurman's kritiekpunt dat Elias geen oog zou hebben voor de lagere strata in relatie tot de hogere strata is ongefundeerd. Kortom: de door Stuurman gegeven reconstructie van Elias' analyses is dusdanig verdraaid en selectief dat zijn kritiek daarop elke grond mist.

Tenslotte wil ik nog aandacht besteden aan twee punten die Stuurman naar voren brengt en die de zwakten van de door hem voorgestane benadering op

treffende wijze illustreren. Het eerste betreft "de verhouding van economie en politiek" (Stuurman 1980: 694-695), het tweede de klacht dat "Elias' benadering" gemakkelijk leidt "tot een onderschatting van de betekenis van de autonome bewegingen onder het "lagere volk" en daardoor tot een te "elitistisch" beeld van de politieke verhoudingen" (Stuurman 1980: 699).

Er is waarschijnlijk geen onderwerp in de maatschappijwetenschap waarover zoveel inkt is vergoten als "het probleem van de verhouding van economie en politiek". Typerend voor Stuurman's benadering is dat hij begint dit probleem op volslagen abstracte manier te stellen, dat wil zeggen geheel los van tijd en plaats waarbij hij schijnt te geloven dat er zoiets bestaat als "de juiste oplossing van de kwestie". Vervolgens beweert hij een analytisch onderscheid tussen "economie" en "politiek" te willen maken, verwijt Elias een teveel aan sociologisering en poneert dat het in "de theorie van Elias" onmogelijk zou zijn een dergelijk onderscheid te maken (53). Stuurman's problemen vloeien echter uitsluitend voort uit zijn eigen verwarring. Die verwarring kenmerkt zich door: een a-historisch gebruik van de termen "economie" en "politiek", een hopeloze vermenging van analytische onderscheidingen en reële maatschappelijke verschijnselen en een daarmee gepaard gaande neiging tot reïficatie. De Franse historicus Lucien Febvre placht te beweren dat één van de grootste tekorten der historici hieruit bestond dat ze veel te veel met anachronismen werkten. Dit nu is precies wat Stuurman met zijn beide termen doet: hij beseft niet dat deze variërend naar samenleving en historische periode een andere inhoud en betekenis hebben (54). We zijn nu gewend - in Europa in de 20e eeuw - "politiek" en "economie" op te vatten als verwijzend naar bepaalde gebeurtenissen; ideeën, activiteiten en specialismen van mensen en als verwijzend naar bepaalde instituties en verondersteld gedifferentieerde "sferen" van het bestaan en de samenleving. Die betekenissen veronderstellen echter een lange voorafgaande ontwikkeling van het denken, de arbeidsverdeling en de institutionele differentiatie. We zouden kunnen zeggen

dat het onderscheid tussen "economie" en "politiek" in de maatschappelijke werkelijkheid en ideologisch als het ware tot op zekere hoogte is uitgekristalliseerd. Stuurman ziet dit allemaal niet: hij wil 19e en 20e eeuwse onderscheidingen zonder meer terug projecteren op het verleden. Maar daar gaat het nu precies mis: in de feodale periode waren de functies van het heersen (politiek, militair, juridisch) nauwelijks gedifferentieerd van elkaar noch van de functies van het produceren en het consumeren, men kan slechts op straffe van wanbegrip spreken van "economische" en "politieke" "sferen" en activiteiten omdat de structuur van de samenleving deze differentiaties niet kende (55). Het is juist sociologisering - niet van "de economische verhoudingen" zoals Stuurman schrijft maar van de gehele samenleving - die ons voor dit soort wanbegrip kan behoeden. We kunnen dan trachten ons eerst een beeld te verwerven van de opbouw van de samenleving, de wijzen waarop de daarvan deel uitmakende mensen zich een bestaan verschaffen en hun onderlinge betrekkingen reguleren, de manier waarop die samenleving hiërarchisch is gestructureerd en de vigerende machtsverhoudingen. Daarna - en zonder ons beeld uit het oog te verliezen - kunnen we misschien met een aantal formeel analytische termen één en ander nader verhelderen. Marc Bloch's waarschuwende woorden in deze kwestie hebben helaas nog niets van hun aktualiteit verloren:

"The framework of institutions which governs a society can in the last resort be understood only through a knowledge of the whole human environment. For though the artificial conception of man's activities which prompts us to carve up the creature of flesh and blood into the phantoms *homo oeconomicus*, *philosophicus*, *juridicus* is doubtless necessary, it is tolerable only if we refuse to be deceived by it" (56).

Stuurman misleidt echter wel zichzelf - en zijn lezers - als hij reïficerend schrijft over de "eigen autonomie van economische verschijnselen" en de economie en de politiek wederzijds in elkaar laat "doordringen". Waarschijnlijk mede verblind door basis-bovenbouw schematiek vergeet hij dat alle begrippen die wij gebruiken slechts verwijzen naar aspecten van het menselijk handelen en samenleven door de tijd. De "politieke structuur" en

de "economische structuur" zijn bij hem geworden tot versterkte staketsels die een eigen reëel bestaan wordt toegeschreven; de fantomen van zijn denken hebben de plaats ingenomen van het onderzoek naar de historische samenlevingsvormen van mensen. Het is zeer wel mogelijk, en over bepaalde kondities ook zinvol, om te spreken over de verhouding tussen "economie" en "politiek" maar daarbij is een sociologisch perspectief op de samenleving die ter discussie staat onmisbaar om loze abstracties en misleidende reïficaties uit te sluiten (57). Bij Stuurman ontbreekt dat sociologisch perspectief, zijn variant van marxisme lijdt niet alleen aan een tekort aan historisch besef maar is ook weinig sociologisch.

Heel duidelijk komt dit naar voren in zijn kijk op klassenstrijd en wat hij "autonome volksbewegingen" noemt (Stuurman 1980: 697, 699, 702, 706). Er bestaat geen twijfel aan dat de hiërarchische structurering van samenlevingen in strata en klassen belangrijke spanningsverhoudingen teweeg brengt in elke meer complexe samenleving en evenmin dat deze spanningsverhoudingen in bepaalde historische perioden bij kunnen dragen aan openlijk geweldadige botsingen. In die zin is de geschiedenis van menselijke samenlevingen zeker ook de geschiedenis van klassenstrijd. Bij Stuurman wordt dat "ook" echter nogal eens "overwegend" of zelfs "uitsluitend" waarbij historische ontwikkelingen in het Procrustes-bed van zijn vooringenomen schemata op maat worden gesneden (58). Daarbij overschat Stuurman vrij systematisch het belang van de spanning tussen hogere en lagere strata, onderschat hij de spanningen tussen de hogere strata onderling en miskent hij vrijwel geheel belangen- tegenstellingen tussen de staat en de hogere strata, en de relaties tussen de staat en de verschillende strata - hoog en laag - afzonderlijk.

Dit klemmt temeer wanneer Stuurman 19e en 20e eeuwse interpretaties van klassenstrijd - die op zichzelf al zwanger gaan van mythische elementen (zie noot 32) - terug projecteert op het Europa van voor de Franse revolutie. Wellicht geïnspireerd door Georges Lefebvre en in het voetspoor van Porchnev's *Les soulèvements populaires en France*,

wiens beeld Stuurman kritiekloos lijkt over te nemen, spreekt hij herhaaldelijk over "autonome volksbewegingen". Wat zijn dat? Stuurman legt niets uit maar we zouden aan twee mogelijkheden kunnen denken: bewegingen die zich "spontaan" voordoen in een soort maatschappelijk vacuüm of aan bewegingen die geleid worden door vertegenwoordigers van "het lagere volk". Het eerste is a-sociologische onzin: mensen komen niet "spontaan" in opstand maar reageren op zaken die hen door te specificeren anderen worden aangedaan, daarbij is een maatschappelijk vacuüm ondenkbaar: successen en mislukkingen van opstanden zijn uitsluitend te begrijpen in relatie tot reacties van anderen: niet-opstandige groepen, de autoriteiten, de orde-bewaarders en dergelijke meer. Deze overwegingen alleen al maken het hele gebruik van het begrip "autonome volksbeweging" hoogst ongelukkig en mythe-bevorderend. De tweede interpretatie - bewegingen geleid door personen uit "het lagere volk" - is vrijwel altijd onjuist (en bovendien veel te vaag). Opstanden, revoltes, beroerten en *émotions* in de steden en op het platteland in Frankrijk van voor het einde der 18e eeuw waren vaak voedsel- of belastingoproeren (59). Doorgaans lokaal gebonden, soms regionaal, waren deze bewegingen even frequent als onmachtig. Ze leidden er voornamelijk toe dat de repressieve orde-handhavende krachten uitgebreid werden als de financiën dat toelieten. Gevaarlijk voor het regime werden opstanden alleen dan wanneer grote delen van de adel, geestelijkheid of burgerij deelnamen aan de oppositie zoals tijdens de *Fronde* (60). Daarbij is het onjuist, zoals Stuurman schrijft, dat het centrale gezag, de adel en de burgerij "meestal één" zijn tegenover "opstanden en bewegingen van het 'lagere volk'". Er zijn nagenoeg geen voorbeelden van "zuiver" volkse bewegingen - wat dat dan ook zijn mogen - de coalities die betrokken waren in de gewelddadige conflicten waren doorgaans van een veel ingewikkelder samenstelling. Veeleer krijgt men daarbij de indruk met complexere integratie-conflicten te doen te hebben dan met "zuivere" klassenstrijd: steeds weer breken bewegingen uit als het centrale gezag zich ergens mee gaat bemoeien, gevestigde praktijken gaat aantasten, nieuwe belastingen wil innen, militairen wil ronselen of inkwartieren, en

dergelijke meer (61). Zeer vele van deze bewegingen werden geleid door lokale of regionale edelen of andere notabelen - met name boerenbewegingen op het platteland zijn zonder leiderschap vanuit andere strata vaak letterlijk ten dode opgeschreven (62). Tenslotte is de voorstelling van boeren als een min of meer homogene massa met gelijkgerichte belangen - alweer een door Stuurman opgeroepen mythe - niet in overeenstemming met de resultaten van onderzoekingen dienaangaande (63).

De studie van Porchnev, waar Stuurman nogal wat aan ontleent, is eigenlijk alleen interessant om de grote hoeveelheid archiefgegevens die hij aan het daglicht heeft gebracht en een enkel hier en daar voorkomend inzicht. Porchnev's theoretische interpretaties bestaan echter overwegend uit sovjet-marxistische schema's: obscuur, autoritair gebracht en overwegend onjuist. Een enkel voorbeeld: armoede vormt de oorzaak van opstand, vooral bij hen "die niets te verliezen" hebben, Engels' analyse van de bevolking van de Duitse steden in de 16e eeuw wordt zonder meer overgeplant op de Franse steden in de 17e eeuw, leiders van opstanden komen voort uit de "plebeïsche massa", desperate massa's vormen de "fundamentele motor van de geschiedenis", de klassentegenstellingen volgen gemeenlijk het sovjet-spoorboekje behalve natuurlijk in "enkele geïsoleerde gevallen", enzovoorts (64). Op tal van plaatsen wint de ideologie het van de theorie zoals ook door anderen is opgemerkt (65). De rijkdom van Porchnev's werk ligt in het materiaal dat hij aandraagt, zijn theoretische interpretaties zijn begrijpelijk in het kader van zijn tijd; dat Stuurman één en ander zonder meer overneemt doet slechts het vermoeden rijzen dat hij zich geen enkele moeite heeft getroost werkelijk iets te begrijpen van klassenstrijd en opstanden in het vroegmoderne Europa, of het levenslot der lagere strata (66). Liever houdt hij vast aan revolutieromantiek en broeierige mythen van volkse opstandigheid, met uitzondering van Porchnev's studie ontbreekt elke verwijzing naar relevante literatuur.

We kunnen nu terugkeren naar Stuurman's klacht dat "Elias' benadering" zou leiden tot een onderschat-

ting van "de betekenis van autonome bewegingen onder het 'lagere volk' en tot een te 'elitistisch' beeld van de politieke verhoudingen". Het valt niet in te zien waarom iemand niet met vrucht boerenopstanden of stedelijke revoltes van voor 1800 zou kunnen bestuderen met behulp van Elias' historisch-sociologische inzichten in staatsvormingsprocessen en de dynamiek van geweldmonopolisering. Men zou zelfs kunnen zeggen dat Elias' inzichten en theoretische begrippen zich daar uitstekend voor lenen. Ten tweede maakt Stuurman niet duidelijk over welke "betekenis" van zijn "autonome bewegingen" hij het heeft; hoe dat ook zijn moge: het voornaamste effect van stedelijke en boerenrevoltes in de 16e en 17e eeuw in Frankrijk is geweest dat de centrale autoriteiten hun macht versterkten. Tenslotte lijkt het mij voor de hand liggend dat degene die iets wil begrijpen van "politieke verhoudingen" in een specifieke samenleving in een bepaald tijdvak er goed aan doet zich te verdiepen in de relatieve sterkte van de heersende elites, hun onderlinge verhoudingen en in de organisatie en het functioneren van het staatsapparaat vis-à-vis de diverse strata in de samenleving. Men kan dat natuurlijk ook nalaten en zijn inzichten elders zoeken, ik denk dat het in de meeste gevallen niet zal leiden tot meer en beter inzicht in het geheel van maatschappelijke machtsverhoudingen.

III Staat en samenleving in Nederland en de geschiedschrijving

In een onlangs verschenen besprekingsartikel, getiteld "Theorie en geschiedschrijving", signaleert de Nederlandse historicus F.L. van Holthoorn een aantal kwesties waar sommige historici zich tegenwoordig het hoofd over breken. Heeft de geschiedwetenschap een eigen onderzoeksmethode? Wat is de status van theorie in de geschiedschrijving? Zijn historici zich wel voldoende bewust van de theoretische en methodische aspecten van hun werk? In hoeverre is geschiedenisstudie sociale wetenschap?, en dergelijke meer. Het zijn allemaal wat formeel aandoende vragen - waar Holthoorn overigens een aantal interessante opmerkingen over

maakt - maar het zijn zonder twijfel kwesties als deze, die historici de laatste decennia in toenemende mate zijn gaan bezighouden (67). Een buitenstaander zoals ik krijgt daarbij nogal eens de indruk dat de historici die zich werkelijk druk maken over deze vragen en in hun eigen werk proberen om nieuwe wegen te bewandelen voornamelijk in het buitenland wonen en werken. Terwijl in Engeland en Frankrijk interessante en vernieuwende studies in hoger tempo verschijnen dan een lezer kan bijhouden en levendige discussies gevoerd worden over de situatie en de gewenste ontwikkeling van de geschiedschrijving, lijkt de wereld der Nederlandse geschiedbeoefenaren toch vooral gekenmerkt door een serene rust aan het front der ideeën. Heeft Roorda gelijk met zijn voorzichtige vermoeden "dat insiders zich over de toestand van het vak misschien te weinig zorgen maken"? (68) Het is hier niet de plaats om verder op deze zaak in te gaan maar het blijft een feit dat we niet gezegend zijn met vele historische studies over ontwikkelingen van de Nederlandse staat en de Nederlandse samenleving die voldoen aan de voornaamste uitgangspunten voor een historische maatschappijwetenschap zoals ik die in het eerste deel van dit artikel heb trachten te schetsen.

Historici zijn doorgaans doordrongen van het belang van tijd als dimensie van de sociale werkelijkheid, toch maken zij zelden gebruik van een ontwikkelingsperspectief en zijn studies die zicht bieden op de dynamiek van maatschappelijke ontwikkelingen vrij zeldzaam. Hoewel ze ongetwijfeld opvattingen hebben over de problemen waar ze mee bezig zijn beginnen artikelen en boeken van Nederlandse historici zelden met een duidelijk geformuleerde probleemstelling en vertonen ze al even zelden de structuur van een voortgezette argumentatie. Impliciet worden door hen tal van theoretische noties gehanteerd - het kan ook niet anders - maar een wat meer expliciet gebruik van theoretische begrippen of van meer ingewikkelde theoretische concepties, ontbreekt bijna altijd. Daarbij laten historici zich nogal eens graag voorstaan op een verondersteld vermogen tot olympische distantie, in werkelijkheid echter zijn vele van hun werken gelardeerd met meestal irrelevante waardeoordelen

die voornamelijk inzicht verschaffen in de geestgesteldheid van de auteurs maar weinig mededelen over de te onderzoeken maatschappelijke werkelijkheid (69). Onbetwiste kampioenen op het gebied van de verantwoording van hun bronnengebruik, verneemt een lezer bijna nooit enige verantwoording van hun interpretaties van mensen en samenlevingen; in de woorden van de al eerder aangehaalde Peter Laslett:

"Historians have in fact tended up till now to look upon that area of inquiry which we have called social structural as if they knew it all already. This unfortunate tendency might be called 'naïf sociology'" (Laslett 1971²: 245).

Al deze kritische kanttekeningen zijn niet nieuw en al vaak gesignaleerd door historici en anderen (70). Ook is het duidelijk dat zich langzamerhand veranderingen voltrekken in de wijzen van geschiedschrijving in Nederland. Dit neemt echter niet weg dat we als één van de paradoxale gevolgen van de geschetste situatie enerzijds beschikken over een reusachtige hoeveelheid feitelijke kennis opgetast in handboeken, specialistische studies en artikelen, terwijl we anderzijds toch weinig weten. Dat weinig weten is mijns inziens dan vooral te wijten aan de afwezigheid van door theorie gestructureerde syntheses (71). De gesignaleerde tamelijk atheoretische en weinig probleemgeoriënteerde houding heeft tevens tot gevolg gehad dat allerlei terreinen nagenoeg onverkend zijn gebleven zodat daarop betrekking hebbende vragen niet beantwoord kunnen worden en de basis voor afgewogen oordelen ontbreekt.

Het is vooral in dit licht dat ik een deel van Stuurman's commentaar op de artikelen in *Symposion*, die op Nederland betrekking hebben, nader wil bezien. Op gevaar af de lezer te vervelen moeten we het daarbij opnieuw over klassenstrijd hebben. "In tijden van verscherpte klassentegenstellingen, zoals in 1848 en 1871", aldus Stuurman, "bleek wel dat de tegenstelling heersende klasse/proletariaat de dominante was". Wat Nederland betreft ondersteunt Stuurman deze stelling met twee citaten uit een publicatie van 1886 van de liberale heer Cort van der Linden waarin deze zijn opinie geeft over con-

servatieven en sociaaldemocraten (72). Vervolgens concludeert Stuurman: "De machtsbalans aristokratie-burgerij-staat wordt dus (? , T.Z.) steeds geconditioneerd door de klassentegenstelling adel-boeren, en later steeds meer door die tussen bourgeoisie en proletariaat". Tenslotte voorziet hij ons nog van het inzicht dat "in tijden van heftige sociale strijd" het beeld vereenvoudigd wordt "tot de tegenstelling heersende klassen (staat) versus 'het volk'" (Stuurman 1980: 698).

Eigenlijk gaat alles hier mis, zowel theoretisch als empirisch. Bij het aantonen daarvan zal ik me concentreren op het eerste door Stuurman genoemde geval: 1848. Zijn bewering "dat de tegenstelling heersende klasse/proletariaat de dominante was", veronderstelt dat we uitvoerige kennis en inzichten bezitten over de voornaamste maatschappelijke tegenstellingen en machtsverhoudingen in de jaren '40 en de dynamiek van hun ontwikkeling. Voorzover ik dat kan overzien is dat slechts in beperkte mate het geval waardoor Stuurman's bewering in deze vorm - feitelijk constaterend en niet onderzoeksstrategisch - al in de lucht komt te hangen en tamelijk gratis is. Door te praten over "heersende klasse" versus "proletariaat" worden nieuwe mythen geïntroduceerd die enig begrip van wat zich afspeelde in Nederland niet bevorderen maar nagenoeg uitsluitend belemmeren. In overeenstemming met wat ik in paragraaf II heb betoogd zouden we voor een analyse der gebeurtenissen tenminste een beeld moeten hebben van: a) organisatie en funktioneren van regering en staat; b) de relaties tussen de staat en de verschillende strata afzonderlijk; c) eventuele tegenstellingen tussen regering en staat enerzijds en hogere strata anderzijds inclusief de spanningsverhoudingen tussen de hogere strata onderling en d) de positie van Nederland in de internationale figuratie van staten. Met Stuurman's simplistische dichotome beeld kan niets verklaard worden en kunnen de bovenstaande vier aspecten niet onderscheiden worden. Anders gezegd: zijn uitspraken staan het stellen van relevante vragen in de weg. Het eerder geconstateerde feit dat Stuurman geen adequaat staatsbegrip heeft wordt nog eens geïllustreerd in zijn laatst geciteerde opmerking waar hij "heersende klassen" - nu

overigens weer in het meervoud - gelijk stelt aan de staat (tussen haakjes, zo van: "u weet wel", het is evenwel verre van duidelijk). Dit wat betreft Stuurman's "theorie"; we kunnen nu aan de hand van de door mij ruwweg onderscheiden aspecten de voornaamste relevante feiten bekijken.

In de tweede helft van de jaren '40 was de positie van de lagere strata in de steden en op het platteland weinig rooskleurig. Door jaren van mislukkende oogsten, koude winters, stijgende prijzen en aanvallen van cholera was de nood bij velen hoog gestegen (73). Terwijl de centrale overheid weinig ondernam werden bedeling en armenzorg door lagere overheden uitgebreid en zonnodig maakten de autoriteiten gebruik van de sterke arm om hier en daar oplaaiende protesten in de hand te houden. De protesten droegen een lokaal karakter. Om dit te kunnen begrijpen zijn een paar overwegingen van belang: de lagere strata - op diverse wijzen gedifferentieerd - waren niet georganiseerd, andere infra-structurele condities (bijv. communicatie en transport) voor een enigszins krachtige beweging die zich op nationaal niveau had kunnen laten horen ontbraken eveneens. Leiderschap was zwak ontwikkeld, politieke ervaring miniem. Eén van de meest radicale woordvoerders was een journalist van adellijke afkomst die, zoals Kossmann opmerkt, zich het liefst in het Frans tot een beschaafd Nederlands publiek richtte (74). Van enige ideologie was misschien sprake bij de Duitse communistische handwerkslieden die een rol speelden bij de onlusten in Amsterdam maar voor de massa der bevolking was daar geen sprake van. De voornaamste ideologische agitatie van de jaren '40 betrof waarschijnlijk tegenstellingen tussen protestanten en rooms-katholieken.

De gedifferentieerde middengroepen, waarop de oppositiepers steunde, werden bedreigd door verpaupering. Een deel van de liberale hogere burgerij, die, zij het in een minderheidspositie, politiek vertegenwoordigd was, beschouwde hen als achterban (75). Politiek gezien waren de hogere strata verdeeld in conservatieven die achter het gematigde absolutisme stonden, conservatief-liberalen die een wisselende koers volgden en liberalen, in toe-

nemende mate onder leiding van Thorbecke, die hervormingen wilden. Deze laatsten kregen plotseling de wind in de zeilen toen de regerende vorst, met voorbijgaan aan zijn ministers en zijn politieke cliëntèle in de kamers, hen de opdracht toespeelde met een vergaand herziene grondwet te komen. Dat gebeurde mede onder de indruk van de politieke woelingen in Frankrijk en Duitsland maar we zouden de ontwikkelingen niet kunnen begrijpen zonder de verdeeldheid onder de hogere strata en het solo-opereren van het staatshoofd in onze analyse te betrekken, net zo min als we de speciale positie van de katholieke elite zouden mogen weglaten (76). Natuurlijk zouden we over allerlei zaken veel meer willen weten: de gehele opbouw in sociale lagen bijvoorbeeld, liefst met aandacht voor de regionale differentiaties, een scherper beeld van de middengroeperingen, het funktioneren van de staat en de overheden versus de diverse lagen van de bevolking en zo meer. Nog mooier zou het zijn als iemand zich eens waagde aan het schrijven van een synthese van deze periode die zou berusten op een enigszins uitgewerkte theoretische conceptie van de gehele samenleving in ontwikkelingsperspectief. Om dat echter te kunnen doen is veel meer nodig dan de door Stuurman gehanteerde schema's waar men niets mee kan beginnen zo gauw het aankomt op enigszins adequate analyses van maatschappelijke machtsverhoudingen en politieke ontwikkelingen.

Analoge redeneringen als hier gegeven met betrekking tot de gebeurtenissen rondom 1848 zijn op te zetten over allerlei andere beweringen van Stuurman. De klassenstrijd rond 1230 in Drente bijvoorbeeld (77). De kansen op revolutie in de jaren '80 van de 19e eeuw (78). De integratie van de arbeidersklasse in de Nederlandse maatschappij, enzovoorts, enzovoorts (79). Het zou echter steeds op hetzelfde neerkomen: het constateren van halve waarheden en hele onwaarheden, het blootleggen van de gebreken van de gehanteerde theoretische begrippen en het belichten van oppervlakkig en verre van overtuigend gebruik van meestal wat verouderde bronnen. Kortom: de eentonigheid van mijn betoog zou u en mij gaan vervelen. Liever leg ik u mijn conclusies voor.

Conclusies

Gebleken is dat Stuurman's algemene kritiek en zijn meer specifieke commentaren naar aanleiding van het verschijnen van het eerste nummer van *Symposion* geen hout snijden. Bij nader inzien is het merendeel van zijn beweringen niet bestand tegen een wat meer diepgaande beschouwing. Zijn kritiek op het werk van Elias en van diens vermeende "aanhangers" is geheel ongefundeerd gebleken. De door Stuurman gepropageerde richtingenstrijd is in deze vorm dan ook overwegend onvruchtbaar en draagt niet bij aan verdere ontwikkeling van een historische maatschappijwetenschap. Door de geringe kwaliteiten van zijn betoog, zowel theoretisch als methodisch en empirisch, declasseert hij zichzelf en is zijn artikel als discussie-bijdrage nauwelijks serieus te nemen. Het is daarbij verbazend dat iemand die zo slecht geïnformeerd blijkt te zijn zich niettemin zoveel opinies meent te kunnen veroorloven.

Het door Stuurman gesuggereerde alternatief - een bekrompen variant van marxisme - wordt door hemzelf niet op overtuigende wijze gehanteerd en kan ook geen alternatief zijn op een aantal cruciale punten. Met name wat betreft de ontwikkeling van staatstheorie en de analyse van processen van staatsvorming faalt het door Stuurman geboden marxistisch perspectief vrijwel totaal. Ik blijf er niettemin van overtuigd dat bij een ruimhartiger gebruik van het werk van Marx, daardoor geïnspireerde studies belangrijke theoretische en empirische bijdragen aan een historische maatschappijwetenschap kunnen leveren - de bijdragen van Moore en Wallerstein vormen daar goede voorbeelden van. Een dergelijke maatschappijwetenschap kan echter niet marxistisch - of weberiaans, of eliasiaans - zijn in engere zin maar dient zich te oriënteren aan meer algemene uitgangspunten waarvan ik er enkele heb geschetst in het eerste deel van dit artikel. Soortgelijke uitgangspunten kunnen een deugdelijke basis bieden voor een verdergaande integratie van sociale wetenschappen en geschiedschrijving waar alle betrokken disciplines alleen maar voordeel bij kunnen hebben.

Teneinde misverstanden te voorkomen zij hier vermeld dat dit artikel niet geschreven is namens de redactie van *Symposion* en uitsluitend voor mijn persoonlijke verantwoording komt.

Noten

1. Siep Stuurman, "Staatsvormingsprocessen in Europa en Azië na 1750. Bespreking van *Symposion* I/1,2/1979", in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 6, nr. 4 (februari 1980), pp. 690-717. Door de compositie en de inhoud van zijn artikel maakt Stuurman duidelijk dat het hem voornamelijk te doen is om het leveren van kritiek op wat hij voor "de theorie van Elias" houdt en de vermeende "aanhangers" daarvan. Dat staat hem uiteraard vrij. Op mijn beurt heb ik de vrijheid genomen uitvoerig in te gaan op de door hem bepleite benadering.
2. Elders in dit nummer van het *A.S.T.* gaat Goudsblom in op de kritiek die Stuurman op zijn artikel in *Symposion* uitte, dientengevolge laat ik dat gedeelte van Stuurman's bespreking hier grotendeels buiten beschouwing.
3. Cf. "Redactioneel", in: *Symposion* I/1,2/1979, p. 3.
4. Behoudens enkele passages (Stuurman 1980: 694-695, 696, 699) is Stuurman's "visie" impliciet in de door hem geformuleerde kritiek aanwezig; zij kan het beste gekarakteriseerd worden als a-historisch economistisch marxisme. Wat ik daaronder versta zal in de loop van het betoog duidelijk worden.
5. De studies waar het over gaat zijn: Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation* (Bern/München: Francke Verlag, 1969²) en idem, *Die Höfische Gesellschaft* (Neuwied/Berlin: Luchterhand Verlag, 1969); Barrington Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston: Beacon Press, 1966); Charles Tilly, *The Vendée* (London: Edward Arnold, 1964) en idem (ed.), *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton: Princeton U.P., 1975); Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (London: NLB, 1974a) en idem, *Lineages of the Absolutist State* (London: NLB, 1974b); Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York/London: Academic Press, 1974) en idem, *The Capitalist World-Economy. Essays* (Cambridge/Paris: Cambridge U.P. & Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1979).
6. Dit is niet zomaar een loze bewering: de jongere gene-

ratie - waartoe ik voor het gemak ook Elias reken hoewel deze eerder een overbruggingsfunctie tussen beide generaties vervult - is sterk beïnvloed door de oudere en ook is er sprake van onderlinge overeenkomsten die niet direkt op beïnvloeding kunnen worden teruggevoerd. Ik kan één en ander hier niet uitvoerig uiteenzetten maar wel beknopt aangeven. Zo bedient Elias zich in zijn analyse van staatsvormingsprocessen van Weber's conceptie van de staat - vooral wat betreft het kernelement van de geweldsmonopolisering - die door hem historiserend wordt uitgewerkt (cf. Elias 1969², Bd. II: pp. 457-459, 471); ook met (een deel van) Hintze's werk was Elias bekend (idem, p. 457). Intrigerend in dit verband is dat Weber kennelijk het plan had om het begrip en de ontwikkeling van de staat in diverse historische perioden na te gaan, waarbij hij tevens de volgende notitie naliet: "Kultur-Prestige und Macht-Prestige sind eng verbündet" (cf. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1922) p. 630, noot 1). Elias heeft wat het eerste betreft voor de feodale en absolutistische periode - met name in Frankrijk - een zeer belangrijke bijdrage geleverd terwijl Weber's notitie gelezen kan worden als één van de methodische uitgangspunten van Elias. Hoewel "prestige" in de sociologie van Marx geen voorname rol speelt was hij zeker met het door Weber gelegde verband vertrouwd (zie bijvoorbeeld MEW, Bd. 3: p. 46 ff.). Er is overigens een zeer duidelijke overeenkomst in de wijze van benadering van ideeën en ideologieën bij Marx, Weber en Elias; een andere - buitengewoon belangrijke - overeenkomst is gelegen in het feit dat alledrie de auteurs trachten te werken met een holistische maatschappijopvatting - ik kom hier nog op terug. Overeenkomsten tussen Marx en Elias zijn bij mijn weten nog niet systematisch onderzocht - iets wat zeer zeker de moeite zou lonen - maar lijken zonder meer zeer groot te zijn (voor een indruk vergelijk men bijvoorbeeld *Die deutsche Ideologie* van Marx en Engels eens met *Was ist Soziologie?* van Elias); te noemen zijn: het gedeelde uitgangspunt om sociaal-wetenschappelijke begrippen vooral op mensen te betrekken, de sociologische conceptie van mensen - niet als losse individuen te benaderen maar als in hun totaliteit gebonden aan de sociale en natuurlijke context van hun bestaan; en de gedeelde procesmatige benadering, die men overigens bij alle hier te bespreken auteurs in meerdere of mindere mate aantreft (cf. Peter Gleichmann, Johan Goudsblom & Hermann Korte, "Vorwort", in idem. (hrsgs.), *Materialien zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie* (Frank-

furt am Main: Suhrkamp Verlag, 1979), pp. 7-15). Weber, Marx en Hintze zijn ook de auteurs waarop Barrington Moore's weinig expliciete en moeilijk te doorschouwen theoretische kader is gebouwd (zie bijv. Moore 1966: 49, 64, 121, 169, 220, 292, 415, 447, 525, 536, 545 en A.C.L. Zwaan, *Over de sociologie van Barrington Moore*, 83 pp., niet gepubliceerde doctoraalscriptie, 1974). Tilly is sterk door Weber beïnvloed zowel wat zijn staatsbegrip betreft als in een aantal methodologische opzichten (Tilly's nominalisme en "possibilisme", cf. Tilly 1964: 44, 80, 112 en Tilly (ed.) 1975: 10-11, 14-16, 603-604), ook Hintze ontbreekt niet (bijv. Tilly (ed.) 1975: 626) noch Marx (cf. Tilly 1964 passim) voor de begrippen "produktiewijze" en "klasse". Moore's invloed op Tilly behoeft geen verder betoog wanneer men weet dat de eerste het proefschrift van de laatste intensief begeleidde. Hoewel Anderson zichzelf, in tegenstelling tot Elias, Moore en Tilly, waarschijnlijk graag marxist noemt berusten zijn sociologische inzichten over de antieke beschaving en het feodalistische voornamelijk op Weber zoals hij zelf herhaaldelijk aangeeft, al acht hij Hintze's analyse van het feodalisme en het absolutisme en de onderscheidingen tussen beide superieur (Anderson 1974b: 410). Op vele plaatsen in Anderson's beide boeken treft men dan ook weinig overtuigende pogingen aan om geavanceerde sociologische inzichten binnen een nogal steriel gehouden marxistisch begrippenapparaat te persen (zie bijvoorbeeld 1974 a: 182-209 en 1974b: 397-431), al tracht hij soms uit een té enge marxistische schematiek te breken, bijvoorbeeld waar hij de "basis-bovenbouw" dichotomie probeert te omzeilen (cf. Anderson 1974b: 403 ff.). Maar ook dat moet eerst weer met kantlijn-fetisjisme (Marx' notities in de marge van een Russische dissertatie) gelegitimeerd worden en in het algemeen leidt Anderson's werk niet tot een werkelijke revisie van een overwegend a-historisch en economistisch marxisme dan wel een ruimere interpretatie van Marx' sociologie. Merkwaardig genoeg schijnt Anderson niet met Moore's werk bekend te zijn, hij noemt hem althans nergens. (Voor inzicht wat betreft Weber's invloeden op Anderson ben ik dank verschuldigd aan Maarten van der Wee wat niet betekent dat hij ook mijn conclusies deelt.) De invloeden van Marx (produktiewijze, klassebegrip), Weber (staatsbegrip, rol van steden), Moore (elites, commercialiseringsprocessen) en Tilly (analyse staatsvorming, voedseloproeren en mobilisering) op Wallerstein zijn evident. Dit alles ondersteunt de stelling die ik in het eerste

deel van dit artikel wil verdedigen: dat al deze auteurs behoren tot één traditie van historische en vergelijkende maatschappijwetenschap. Wat het meeste opvalt is dat Elias' werk bij Moore, Tilly, Anderson en Wallerstein nagenoeg onbekend is gebleven - wat ten dele verklaard kan worden uit Elias' *outsiders*-positie; dat het niettemin toch op vele punten betrekkelijk gemakkelijk is om hun werk met dat van Elias te verbinden berust onder meer op het feit dat allen invloeden van Marx en Weber hebben ondergaan.

7. Stuurman noemt als "niet geringe theoretische verschillen" o.a. dat tussen Anderson en Wallerstein een verschil in visie aangaande een primaatskwestie zou bestaan: de eerste zou de determinanten van staatsvorming primair zoeken in de "interne klassenverhoudingen", de tweede "het primaat van de wereldmarkt en de internationale verhoudingen" benadrukken. Hoewel ik van mening ben dat Anderson geen sociologisch en historisch adequaat staatsbegrip heeft - laat staan een theorie over staatsvorming - is het onjuist hem een dergelijke eenzijdigheid aan te wijven (zie bijvoorbeeld Anderson 1974b: 431 en passim), evenmin gaat Stuurman's opinie over Wallerstein op (zie bijvoorbeeld diens nauwgezette poging "interne" ontwikkelingen na te trekken in Wallerstein 1974: 132-162); beide zijn veel te goede studenten om zich tot simplistische vormen van determinisme te laten verleiden. Verschillen in accent - gevolg van verschillen in probleemstelling - worden door Stuurman tot principiële kwesties verheven, waarbij dan "keuzen" moeten worden gemaakt. Het lijkt me overbodig; voorts zijn primaatskwesties behalve in relatie tot onderzoeksstrategieën niet interessant noch relevant. Ook de discussies in Rodney Hilton (ed.), *The Transition from Feudalism to Capitalism* (London: NLB, 1976) op dit punt zijn te vergeefs en onvruchtbaar. Het behoort tot Stuurman's marxisme een economistisch primaat (produktiewijze, productie-verhoudingen) aan te houden en *in abstracto* ontologisch te poneren; mijns inziens is dit een niet te verantwoorden *a priori*. Hoewel bij Marx en - vooral - Engels de nodige passages zijn te vinden die in deze richting wijzen is er bij hen ook voldoende te vinden dat hier juist tegen in gaat; wie zich door beiden wil laten inspireren hoeft dit geloofsartikel niet te onderschrijven. Het zou ook de verdere ontwikkeling van het marxisme zonder twijfel ten goede komen wanneer men dit dogma zou afschaffen en het begrip "produktiewijze" zou sociologiseren.
8. Voor Stuurman wordt de historische ontwikkeling kennelijk

bepaald door "factoren" die meer of minder "gewicht" kunnen hebben. Deze kijk is helder uiteengezet door E.H. Carr in zijn *What is History?* (Harmondsworth: Penguin, 1964) pp. 87-108 en diens briljante geschiedenis van de Sovjet-Unie maakt wel duidelijk dat een dergelijke kijk op causaliteit helemaal geen belemmering voor interessante geschiedschrijving behoeft te zijn. Toch blijft er een probleem: een dergelijke formulering is a-theoretisch en doet nog het meeste denken aan de variabelen-benadering in de sociale wetenschappen (cf. H. Blumer, *Symbolic Interactionism, Perspective and Method* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1969), pp. 127-139): een schijn van wetenschappelijkheid zonder inzichten in de ontwikkeling van datgene waar men het eigenlijk over heeft: (delen van) menselijke samenlevingen. Zie hierover ook Barrington Moore's nog steeds actuele kritiek: "The New Scholasticism and the Study of Politics", in idem, *Political Power and Social Theory* (New York: Harper & Row, 1962), pp. 89-110.

Voorts is het veelzeggend dat in Stuurman's rijtje van "elementaire begrippen" het begrip "staat" ontbreekt. Ten eerste zou men toch mogen verwachten dat in een bespreking van een tijdschriftnummer dat geheel gewijd is aan staatsvormingsprocessen juist de gebruikte staatsbegrippen nader bezien zouden worden maar Stuurman doet dit nergens. Ten tweede blijkt uit zijn artikel dat hij zelf niet over een staatsbegrip beschikt - ik kom hier nog op terug - en ten derde wijst dit ontbreken van het begrip "staat" op één van de voornaamste lacunes binnen het hedendaags marxisme: men heeft geen analytisch bruikbaar staatsbegrip. De theoretische stagnatie in het marxisme vindt hier één van haar voornaamste verklaringen; typerend is het gebruik van bizarre uitdrukkingen als "buiten-ekonomische dwang" en "geparcellerde souvereiniteit" die pijnlijk duidelijk maken hoe weinig inzicht men heeft in processen van staatsvorming en geweldmonopolisering en de dynamiek daarvan op langere termijn. Zolang men voor Weber en Elias de neus blijft optrekken zal hier ook geen verandering in komen; bij Marx en Engels zijn over de staat heel interessante aanzetten te vinden maar een staatstheorie hebben ze nooit ontwikkeld al bestonden daar wel plannen voor. Door op de wijze van schriftgeleerden aan de teksten van beide heren vast te houden - met desnoods wat Lenin en Gramsci - in plaats van hun aanzetten werkelijk verder te ontwikkelen houdt men de impasse kunstmatig en onnodig in stand. Voor een indruk van deze impasse leze men het nummer over marxistische

staatstheorie van *Te Elfder Ure*, jrg. 23, no. 3 (1976); Christoph Butterwege (hrsg.), *Probleme der marxistischen Staatsdiskussion* (Köln:Pahl-Rugenstein Verlag, 1977) en Ralph Miliband, *Marxism and Politics* (Oxford U.P., 1977); in nauwe relatie met haar historisch onderzoek doet Theda Skocpol een behoorlijke stap vooruit, cf. *States & Social Revolutions* (Cambridge: Cambridge U.P., 1979), pp. 24-33 en passim.

9. Hoewel deze uitspraak enige waarheid bevat wordt het belang ervan mijns inziens sterk overschat, vooral door sociologen. Wanneer men lijdt aan deze overschatting gaat dat vaak gepaard met een vrij impotente - en vaak ook onverschillige - erkenning van een veelheid van benaderingen en perspectieven (alsof die allemaal evenveel waarde zouden hebben), met het loslaten van een realistische waarheidsconceptie en een kleurloos relativisme. Cf. Anton Blok, *Wittgenstein en Elias* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1976), p. 54 ff. en Barrington Moore, die schrijft: "Tolerance for different 'interpretations' based on different *Weltanschauungen* merely befuddles the issue". Moore, "Tolerance and the Scientific Outlook", in: R.P. Wolff, Barrington Moore, Jr., en Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance* (Boston: Beacon Press, 1965), p. 60.
10. Dit is een belangrijke wending in Stuurman's betoog omdat daarna de weg vrij is voor het lanceren van zijn kritiek op "de theorie van Elias" (zie noot 1 hierboven). Wat hij beweert klopt echter niet helemaal. Het is zeker juist dat genoemde artikelen mede door Elias' werk geïnspireerd zijn maar Van den Bosch ontleent zijn begrippen en een deel van zijn theoretische inzichten aan Montesquieu (cf. Dick van den Bosch, "De adel en de vorst in de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden", in: *Symposium* I/1,2/1979, pp. 70-93, zie p. 71, 82, 89, 91); aan de hand van Tumin's dissertatie staat Goudsblom uitvoerig stil bij Barrington Moore's theorie over het ontstaan van parlementaire democratieën terwijl het deel van zijn artikel dat handelt over Nederland binnen het wereld-systeem teruggaat op Wallerstein en Davis (zie resp. pp. 16-18, 25 en p. 19 ff., Johan Goudsblom, "De Nederlandse samenleving in een ontwikkelingsperspectief", in: *Symposium* I/1,2/1979, pp. 28-69, zie p. 28-30, 66-67 en passim.). Wanneer men vervolgens ook nog bedenkt dat deze drie artikelen nauwelijks 40% van het nummer uitmaken en het *Ten geleide* nu eenmaal op het hele nummer betrekking heeft, gaat Stuurman's vuurpijl in rook op.
11. Wie dit triviaal in de oren moge klinken, stelle zich de

vraag hoeveel vakbroeders en -zusters hij/zij kent die deze doelstelling werkelijk serieus nastreven. Uiteraard is dit een algemene bepaling; zie voor verdere specificatie noot 14.

12. Cf. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (oorspr. 1904-5, London: Allen & Unwin, 1930, vert. Talcott Parsons) en idem, *Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland* (Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. LV, 1892, Berlin: Duncker & Humblot); Otto Hintze, *Staat und Verfassung*, Gesammelte Abhandlungen, Bd. I (oorspr. 1902-32, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, Hrsg. Gerhard Oestreich, 1962²).
13. Cf. Tilly 1964: 9 ff. en Tilly (ed.) 1975: 27, 40, 602, 635; Moore 1966: xi, xvii; Anderson 1974a: 7-8, 1974b: 7-8; Wallerstein 1974: 3-11. Anderson is het minst uitgesproken in zijn probleemstelling, in de loop van zijn werk toont hij zich ook minder probleemgeoriënteerd dan de anderen.
14. Het is interessant om te constateren dat de probleemstellingen van deze auteurs ook inhoudelijk sterk overlappen en overwegend betrekking hebben op de ontwikkeling van west-Europa - eigenlijk zijn alleen de studies van Anderson, Weber en Moore ook gericht op regio's daarbuiten. Niettegenstaande verschillen in focus staan de volgende drie vragen steeds in het centrum van de belangstelling:
 - a) hoe en waarom heeft zich vanuit het feodalisme in Europa het kapitalisme ontwikkeld en welke fasen heeft het kapitalisme vervolgens doorlopen in verschillende perioden en verschillende streken van Europa (en daarbuiten)?
 - b) hoe en waarom hebben zich vanuit datzelfde feodalisme absolutistische staten ontwikkeld en later nationale staten?
 - c) wat zijn de politieke, economische en culturele lotgevallen geweest van onderscheiden sociale groeperingen, strata en klassen in de loop van genoemde historische ontwikkelingen? Anders gezegd: hoe en waarom is de structuur - of figuratie - van de totaliteit van de maatschappelijke strata veranderd?

Daarbij gaat het doorgaans om de beschrijving en verklaring van het functioneren van de structuur van specifieke maatschappelijke formaties die over relatief lange tijd betrekkelijk stabiel blijven, daarnaast om perioden van transitie (bijv. politieke en economische "omwentelingen" en tijden van culturele vernieuwing zoals Renaissance en Verlichting) en, tenslotte, om de

bijbehorende continuïteit c.q. verandering in de machtsverhoudingen tussen onderscheiden maatschappelijke strata.

15. De voornaamste uitzondering op deze regel wordt gevormd door de eerste 180 pagina's van Weber's *Wirtschaft und Gesellschaft*.
16. De auteur die in dit opzicht de lezer met de meeste problemen opzadelt is ongetwijfeld Marx waarover Pareto eens opmerkte dat zijn begrippen nog het meeste lijken op vleurmuizen: men kan er zowel vogels als muizen in zien (geciteerd in Bertell Ollman, *Alienation, Marx's Conception of Man in Capitalist Society* (Cambridge: Cambridge U.P., 1971), p. 3).
17. Bijvoorbeeld door Paul Kapteyn in zijn *Taboe, macht en moraal en Nederland* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1980), p. 45, die zich daartoe beroept op Blok's *Wittgenstein en Elias*; het valt niet in te zien dat Blok daarvoor pleit.
18. Zie ook noot 9. Het is opvallend dat Marx, Weber en Elias - en ook Moore en Anderson - zich herhaaldelijk scherp hebben verzet tegen filosofen van verschillende pluimage. Dat Marx hier het meeste werk van heeft gemaakt kan gemakkelijk begrepen worden uit het feit dat in zijn tijd nog vooral filosofen en theologen zich over de samenleving uitlieten en een geïnstitutionaliseerde sociale wetenschap nog onbekend was. Toch zijn er misschien ook aspecten van de Duitse intellectuele traditie in bredere zin die dit verzet ook bij latere auteurs hebben opgeroepen. Het is één van de verdiensten van Anderson dat hij de hernieuwde "filosofisering" van het marxisme na 1920 heeft geanalyseerd en erop gewezen heeft dat de voornaamste economische en politieke realiteiten van de wereldgeschiedenis van de laatste 50 jaar niet of nauwelijks door marxisten zijn bestudeerd. Waar Marx' eigen intellectuele ontwikkeling van aandacht voor de filosofie via de politiek naar de economie verschoof, heeft het marxisme zich goeddeels afgekeerd van maatschappijwetenschappelijke analyses en Marx' aanzetten voor een sociologie teruggebogen in filosofische richting. Het staat nog maar te bezien of hedendaagse marxisten erin zullen slagen dit ongedaan te maken; tegenover de succesvolle Britse marxistisch geïnspireerde historici staan tenslotte de zoveel populairdere filosofen uit de provincie Parijs (cf. Perry Anderson, *Considerations on Western Marxism* (London: NLB, 1976), p. 52, 103-104).
19. Vergelijk Elias' kritiek op de *homo clausus* conceptie

van mensen (Norbert Elias, *Was ist Soziologie?* (München: Juventa Verlag, 1971), p. 128 ff.) en Mills' kritiek op "grand theory" en "abstracted empiricism" (C. Wright Mills, *The Sociological Imagination* (Harmondsworth: Penguin, 1970 (1959)), pp. 33-86). Marx' grote vertrouwen in de positieve wetenschap, zijn verzet tegen filosofisch idealisme en zijn daaraan gekoppelde materialisme en objectivisme zijn alle goed te begrijpen in het kader van zijn tijd en zijn ambivalente strijd met Hegel. Merkwaardig is evenwel dat veel latere marxisten - en ook bij Stuurman zijn er weer sporen van te vinden - één en ander zonder meer hebben overgenomen en voortgezet. Het lijkt er vaak op dat de grote kritiek op het positivisme van het einde van de 19e eeuw en de bijdragen van Weber (de onvermijdelijkheid van interpretatie en het belang van de bestudering van zingeving) en Freud (het onbewuste en de driften) aan tal van marxisten voorbij zijn gegaan zodat enig wetenschapsfilosofisch en sociologisch relativisme bij hen ontbreekt. Eén van de vreemde gevolgen daarvan is dat sommige op Marx gebaseerde wetenschapsopvattingen in de loop van de tijd conservatief c.q. autoritair zijn geworden.

20. Stuurman doet van alles met de woorden "theorie" en "verklaring": hij gebruikt ze met en zonder aanhalingstekens, hij laat ze normaal en cursief drukken, eerst heeft Elias wel een theorie vervolgens slechts voorwaarden voor een theorie, enzovoorts. Het enige wat hij niet doet is gewoon zeggen wat hij eronder verstaat. Ik zou dit allemaal niet zo storend vinden als Stuurman zijn eigen vaagheid niet gebruikte om anderen in een kwaad daglicht te stellen. De enige plaats waar hij hierover niet vaag is (Stuurman 1980: 693) is meteen onthullend: Stuurman poneert een tegenstelling tussen "theorie" en "het bestaan van een bepaalde tendens", met andere woorden: tussen theorie en historisch maatschappelijke werkelijkheid. Wanneer we er vanuit gaan - en dat lijkt me redelijk - dat we de eerste nodig hebben om de laatste te kunnen begrijpen en verklaren dan is juist het poneren van zo'n tegenstelling een formalistische en deductivistische kunstgreep. Voorzover er wijs uit te worden is wijst ook Stuurman's gebruik van het woord "verklaring" in de nomologisch-deductieve richting.
21. Dit punt wordt door Stuurman volstrekt miskend wat onder andere blijkt uit de wijze waarop hij meent de "theorie van Elias" in zes steriele stellingen te kunnen samenvatten (Stuurman 1980: 693). Deze stellingen zijn steriel - en ook onjuist - omdat Elias' sociologische

inzichten in een aantal aspecten van de historische ontwikkeling van west-Europa tussen de 11e en de 18e eeuw hier in de vorm van abstracte tijdloze generalisaties worden gegoten, bovendien ziet Stuurman kans enkele van de meest essentiële onderdelen van Elias' inzichten weg te moffelen (bijvoorbeeld de conceptie van min of meer permanente concurrentiestrijden; de samenhangen tussen processen van differentiatie (zoals arbeidsdeling) en coördinatie (zoals staatsvorming); de ambivalentie van menselijke bindingen, belangen en beweegredenen). Stuurman's samenvatting begint niet alleen als een sprookje ("er is een tendens ...") maar het blijft ook een sprookje.

22. Cf. C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, p. 11 en Moore 1966: xiv.
23. De variatie in presentatie bij de hier besproken schrijvers is zonder meer groot; vooral Marx en Weber hebben door een bepaalde compositie te kiezen in een deel van hun werk (bijv. *Das Kapital*, Bd. I en *Wirtschaft und Gesellschaft*) de indruk gewekt dat "theorie" en "beschrijving" ver uiteen liggen. In zijn voornaamste werk is Elias er goed in geslaagd een juiste balans hiertussen te vinden evenals Moore en Wallerstein.
24. Cf. Fernand Braudel: "Pour moi, la recherche doit être sans fin conduite de la réalité sociale au modèle, puis de celui-ci à celle-là et ainsi de suite, par une suite de retouches, de voyages patiemment renouvelés. Le modèle est ainsi, tour à tour, essai d'explication de la structure, instrument de contrôle, de comparaison, vérification de la solidité et de la vie même d'une structure donnée" (Fernand Braudel, *Écrits sur l'Histoire* (Paris: Flammarion, 1969), p. 72).
25. Het bieden van dergelijke "comprehensible pictures" is ook precies wat de hier besproken auteurs zo fascinerend maakt; diep doordrongen van de complexiteit van de historisch maatschappelijke werkelijkheid streven allen toch naar syntheses. Hoewel men in hun werk tamelijk specifieke historische beschrijvingen kan vinden zijn ze toch geen van allen narratieve geschiedschrijvers in naïeve zin (cf. Peter Laslett, *The World We Have Lost* (London: Methuen, 1971²), p. 245 ff.) maar uit op het blootleggen van "oorzaken", "mechanismen", "motoren", kortom structurele regelmatigheden; het is ook die combinatie van preoccupaties die hun werk uittilt boven "pure" geschiedschrijving.
Langs een andere weg - Wittgenstein's "übersichtliche Darstellung" - komt Blok tot soortgelijke formuleringen

(*Antropologische perspectieven*, Muiderberg: Coutinho, 1978), p. 150 ff.).

26. "To comprehend" betekend zowel "omvatten, insluiten" als "begrijpen, bevatten"; soortgelijke meervoudige betekenissen komen voor in het Frans en het Duits.
27. Cf. Alan Ryan, *The Philosophy of the Social Sciences* (London: MacMillan, 1970), p. 80. Uiteraard beschikt Elias over een coherent geheel van theorieën en biedt Goudsblom in zijn artikel wel degelijk een theoretisch kader; Stuurman's beweringen van het tegendeel zijn volstrekt ongegrond aangezien hij niet aangeeft wat hij onder "theorie" verstaat. Wanneer het inderdaad juist is dat hij er een bekrompen conceptie van "theorie" op nahoudt (verg. noot 19 en 20) dan is de onvermijdelijke consequentie dat we van al de hier besproken auteurs - inclusief Marx - moeten stellen dat ze geen theorieën hebben. De totale onvruchtbaarheid van zo'n standpunt behoeft geen betoog.
28. Elias heeft dit duidelijk onderkend en een deel van zijn werk is expliciet gericht op het overwinnen van deze dilemma's; meer impliciete aanzetten zijn te vinden bij Tilly, Moore en Wallerstein. Met een beroep op Marx pleit Anderson (Anderson 1974b: 417) juist voor een duidelijk onderscheid tussen beide; mijns inziens verliest hij daarbij Marx' historisch perspectief teveel uit het oog.
29. Stuurman draagt aan deze verzelfstandiging bij door een formeel scherp onderscheid te maken tussen "interpreteren" en "verklaren" (althans: zo lijkt het; ook hier laat zijn vaagheid geen nadere conclusie toe). Bovendien heeft hij sterk de neiging verschillende theoretische interpretaties van dezelfde historisch maatschappelijke werkelijkheid te reïficeren en als wederzijds uitsluitend en fundamenteel strijdig te zien in plaats van na te gaan hoe ze wellicht gecombineerd kunnen worden.
- 29a. Cf. Ernest Nagel, *The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation* (London: Routledge & Kegan Paul, 1961), p. 22 ff.
30. Bijvoorbeeld: alle auteurs hebben een lange termijn perspectief, ze hanteren allemaal een vergelijkende methode (zij het op verschillende manieren), ze zoeken allen de dynamiek van maatschappelijke ontwikkeling primair in de spanningsverhoudingen en machtsbalansen tussen mensen en groepen van mensen ("macht" is bij allen een kernbegrip), etcetera.
31. Vergelijkingen *in abstracto* brengen vaak met zich mee dat theorieën ontdaan worden van de context waarin ze

ontstaan zijn, en vervolgens verworpen tot verabsoludeerde schemata en a-historische generalisaties. Daardoor ontstaan stelsels die zich - in het slechtste geval - verhardten tot onwrikbare dogma's. Kortom: van wetenschap tot theologie.

32. Op diverse manieren verpakt komt Stuurman met de volgende stellingen:

1) de produktiewijze en de daarmee verbonden produktieverhoudingen determineren de maatschappelijke structuur en ontwikkeling (bijv. Stuurman 1980: 695, 698, 699, 713). Het eerste begrip wordt eng economistisch bepaald (eigendom), het tweede blijft onbepaald. De enige concessie die Stuurman aan dit cliché doet is het poneren van meerdere produktiewijzen tegelijkertijd waarvan één domineert (idem bij Anderson 1974a en b); dit brengt ons niets verder en leidt slechts tot een kunstmatige fragmentering van de maatschappelijke werkelijkheid. Het begrip "produktiewijze" dient verregaand gerevisieerd te worden wegens: a. ongeschiktheid bij analyses (onvoldoende differentiërend), b. associaties met economistisch determinisme, evolutionisme en mechanistisch denken, c. ongeschiktheid bij de studie van maatschappelijke ontwikkeling (statisch, reïficerend). Tot die revisie heeft plaatsgevonden is het begrip slechts bruikbaar als globale aanduiding van de economische verhoudingen binnen bepaalde samenlevingen gedurende lange tijdsperiodes.

2) tussen de in een produktiewijze verankerde klassen bestaat klassenstrijd; dit is de drijvende kracht van de maatschappelijke ontwikkeling (bijv. Stuurman 1980: 697, 698, 702 etc.). De voornaamste spanningsbalans is die tussen heersende klasse en direkte producenten. Deze ideeën degenereren bij Stuurman soms tot geloof in "autonome volksbewegingen" (idem 697, 699) - ik kom daar nog op terug. Ook hier doet Stuurman een concessie: hij poneert het bestaan van meerdere heersende klassen tegelijkertijd, ook hier brengt dat ons niets verder; wel slaat Stuurman hiermee "de theorie van de heersende klasse" met één slag van tafel. Om dezelfde redenen als genoemd onder 1) verdienen de begrippen "klasse" (bij Stuurman weer economistisch met eigendom bepaald) en "klassenstrijd" revisie. Daar komt bij dat utopische associaties vermeden dienen te worden, dat "klassenstrijd" slechts één variant van conflicten tussen mensen is - en uitdrukkelijk als zodanig gezien moet worden op straffe van onbegrip van de historische werkelijkheid - en dat de genoemde ideeën meer mythen genereren

dan inzicht vergroten.

3) de staat weerspiegelt klassenverhoudingen en -spanningen; de regerende elite en het staatsapparaat worden of wel beschouwd als representanten van de heersende klasse(n) of wel er wordt een fundamentele "belangenovereenkomst" geponeerd. Samen met de stellingen onder 1) en 2) staat dit idee een succesvolle ontwikkeling van een adequaat staatsbegrip en een theorie over staatsvorming beslissend in de weg.

4) "politieke" verhoudingen worden gereduceerd tot "economische" verhoudingen. Niettegenstaande Stuurman's opmerkingen over de "relatieve autonomie" van de "ontwikkelingslogica's van economie en politiek" (p. 695) komt hij in feite niet los van dit reductionisme; zie voorts het slot van paragraaf II. Zonder een grondige herziening van deze vier stellingen is het intellectueel failliet van het marxisme in deze vorm onontkoombaar. Stuurman's revisie gaat lang niet ver genoeg, op cruciale punten blijft hij een vulgair marxist.

33. Cf. Stuurman 1980: 696-697, 699, 713, 715 (noot 16). Stuurman wekt de indruk dat Elias' studie verouderd is: zijn hoofdwerk werd "voor de oorlog" geschreven, inmiddels is er "veel nieuw onderzoek" verricht. Inderdaad, de wetenschap staat niet stil, maar Stuurman noemt van het vele nieuwe onderzoek slechts één studie (Boris Porchnev, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648* (Paris: SEVPEN, 1963), voor het eerst verschenen in 1948) en een niet gespecificeerde publicatie van Tilly. Tevergeefs zoekt de lezer bij Stuurman naar goede recente overzichten van de ontwikkelingen van het absolutisme zoals David Ogg, *Europe of the Ancien Régime 1715-1783* (Glasgow: Fontana/Collins, 1965); E.N. Williams, *The Ancien Régime in Europe. Government and Society in the Major States 1648-1789* (Harmondsworth: Pelican Books, 1972); Pierre Goubert, *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen* (New York: Vintage, 1970) en Jerome Blum, *The End of the Old Order in Rural Europe* (Princeton: Princeton U.P., 1978), om van meer gespecialiseerde werken maar helemaal te zwijgen. Een en ander vergroot bepaald niet het vertrouwen in Stuurman's oordelen.
34. Voor een voorbeeld daarvan: Orest Ranum, *Courtesy, Absolutism, and the Rise of the French State, 1630-1660* (Johns Hopkins University, paper 1980, 44 pp., nog te publiceren). Uiteraard bedoel ik niet dat Elias over alles het laatste woord al geschreven heeft, zijn inzichten en verklaringen zijn echter in het geheel niet strijdig met die van andere auteurs over het Franse

- absolutisme, zoals Goubert bijvoorbeeld, en in bepaalde opzichten nog ongeëvenaard.
35. Wallerstein stelt het probleem in meer voluntaristische termen: "How did kings, (...), strengthen themselves? They used four major mechanisms: bureaucratization, monopolization of force, creation of legitimacy and homogenization of the subject population" (Wallerstein 1974: 136 ff.). Zijn behandeling van het probleem stemt in hoge mate overeen met die van Elias.
 36. Cf. Elias 1969², Bd. II, p. 8. Ik heb met opzet gekozen voor de ruime aanduiding "andere groepen en strata" omdat het scala aan concurrenten van de naar absolutisme strevende vorsten zo gedifferentieerd was: gilden en corporaties, stadsbesturen, de bourgeoisie, de kerk en de adel, de *parlements*, de adellijke militaire gouverneurs, de officiers-compagnieën en dergelijke meer. Voor de series maatregelen die Lodewijk XIV ter beteugeling van hun macht uitvoerde, zie Goubert 1970: 65-70 en 85 ff.; Williams 1972: 172 ff. Lodewijk beschreef de adel als "duizenden kleine tirannen", hun macht diende beperkt te worden; voor een algemeen overzicht van de ontwikkeling van de machtsbalans tussen vorsten en adel in Europa, zie Blum 1978: 197-215; voor een soortgelijk overzicht van de machtsbalans tussen vorsten en parlementen, H.G. Koeningsberger, "*Dominium regale or dominium politicum et regale? Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe*", in: *Human Figurations* (eds. P.R. Gleichmann, J. Goudsblom en Hermann Korte) (Amsterdam: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, 1977), pp. 293-318.
 37. Voor een voorbeeld, zie Elias' analyse van de geleidelijk (maar verre van vreedzaam) verlopende "institutionalisering" van het geweldmonopolie in Frankrijk, Elias 1969², Bd. II, p. 123 ff. Marxisten tenderen ernaar dit gehele proces en het voortdurende belang van het geweldsmonopolie voor de maatschappelijke structurering over het hoofd te zien; dit vormt ook de reden waarom iemand als Anderson mijns inziens geen adequaat staatsbegrip heeft (zie noot 7) en het absolutisme voorstelt als "a redeployed and recharged apparatus of feudal domination" (Anderson 1974b: 18). Cf. Rod Aya, "The Present als 'Jumbo History': A Review Article", *Race & Class*, XVII, 2 (1975), p. 183, en Theda Skocpol, *States & Social Revolutions*, p. 27 ff.
 38. Spreken over deze machtsgroepen als geheel is noodzakelijk om de structuur en het verloop van de maatschappelijke strijd over een periode van eeuwen in samenvat-

tende beelden te verhelderen, dat betekent echter niet dat deze groepen gezien mogen worden als monolithische, gelijkblijvende en homogene blokken. Wanneer we in dit verband het klassebegrip gebruiken - voor adel, burgerij en lagere strata - dient dat expliciet ontdaan te zijn van deze associaties (zie ook noot 32). De samenstelling en relatieve sterkte van de klassen was aan verandering onderhevig, binnen de klassen zijn fijnere onderscheidingen aanwijsbaar en belangrijk, strijd tussen segmenten komt voor, coalities en strijd met segmenten van andere klassen evenzeer. Eén voorbeeld: François Furet beschrijft hoe onder invloed van de groei van het staatsapparaat en de voortgaande commercialisering tegen de 18e eeuw de meerderheid van de Franse adel bestond uit recentelijk geadelden - in de tweede helft van de 17e eeuw was de titel "markies" overigens al zo aan inflatie onderhevig dat het een onderwerp van publieke spot was geworden. Enige schematische poging om klassen aan verschillende soorten eigendom te verbinden - zoals Stuurman voorstaat - is volstrekt tot mislukken gedoemd om de eenvoudige reden dat de inkomensbronnen van adel en burgerij in de 17e en 18e eeuw sterk overlaptten, zie bijvoorbeeld Goubert 1970: 46, 285 en Skocpol 1979: 58 ff. Al deze inzichten ook bij Elias 1969 en 1969².

39. Cf. Elias 1969², Bd. II, 32-33, 45, 58-60, 72, 147, 224 ff., 294 en 310 bijvoorbeeld.
40. Hans H. Gerth & C. Wright Mills, *From Max Weber: Essays in Sociology* (New York: Galaxy Books, 1958), p. 47.
41. Cf. Elias 1969², Bd. II, 8, 32, 61 en passim.
42. Zie hierover Wallerstein 1974 en Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, Vol. 1 (The Middle Ages) en Vol. 2 (The Sixteenth and Seventeenth Centuries), (Glasgow: Fontana/Collins, 1972 en 1974), met name de artikelen van Sylvia Thrupp, Jacques Bernard, Domenico Sella en Kristof Glamann.
43. De eerste commerciële en financiële kapitalisten hadden overigens soms zwaar te lijden onder hun transacties met vorsten, enorme leningen - voornamelijk ten behoeve van oorlogvoering - werden nimmer terugbetaald, de kredietverschaffers gingen bankroet, werden gevangene gezet of eenvoudig uit de weg geruimd. Zie bijvoorbeeld M.M. Postan, *The Medieval Economy & Society* (Harmondsworth: Pelican, 1975), p. 250 ff.; Wallerstein 1974: 161 ff.
44. Elias 1969², Bd. II, 8-9 en passim, zie p. 32 i.h.b.
45. Barrington Moore heeft aan deze ontwikkeling verschillende reaktiepatronen van de landbezittende elites

- gerelateerd, cf. Moore 1966: 419-420: commercialisering in Engeland, "rent capitalism" in Frankrijk en de "manorial reaction" in het oosten van Europa.
46. Vrijwel alle "volksopstanden" hadden te maken met de belastingdruk, cf. Goubert 1970: 45, 133.
 47. Zie bijvoorbeeld Gabriel Ardant, "Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations", en, Rudolf Braun, "Taxation, Sociopolitical Structure, and State-Building", in: Tilly (ed.) 1975: 164-242 en 243-327; Gabriel Ardant, *Théorie sociologique de l'impôt*, 2 vols. (Paris: SEVPEN, 1965) en Edward Miller, "Government Economic Policies and Public Finance 1000-1500", in: Cipolla (ed.) 1972: 339-373.
 48. Natuurlijk gaat het bij geen van de aangegeven processen om unilineaire ontwikkelingen, het beeld van de korte termijn is steeds ingewikkeld en lijkt vaak chaotisch, slechts over lange termijn beschouwd worden de structurele veranderingen zichtbaar; Elias slaagt er vaak zeer goed in de korte termijn fenomenen te analyseren binnen een lange termijn perspectief. Zie voor een interessante analyse van korte termijn en lange termijn dynamiek, Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System. Towards a Model of the Polish Economy 1500-1800* (London: NLB, 1976 (1962)), i.h.b. p. 112 ff. voor methodische opmerkingen.
 49. In die zin is de term "absolutisme" niet erg gelukkig, zie hierover bijv. Elias 1969: 12, 39, 273 en Williams 1970: 29, 529.
 50. Dit keer op keer door Elias benadrukte inzicht zou door marxisten met vrucht ter hand kunnen worden genomen om hun concepties van klassenstrijd, elkaar opvolgende klassen en hun theorieën over revoluties grondig te ontdoen van mythes.
 51. Zie over het domineren van oorlog als motief voor het streven naar vergroting van belastinginkomsten, Williams 1970: 19 en passim, Goubert 1970 en Charles Tilly, *Contention and Peasant Rebellion in Seventeenth-Century France* (University of Michigan, paper 1980, 54 pp., nog te publiceren). Het hofleven betekende overigens voor talloze hovelingen het maken van zware schulden (Goubert 1970: 89).
 52. Cf. Ranum 1980; voor de militaire ontwikkelingen, Samuel E. Finer, "State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", in: Tilly (ed.) 1975: 84-163; voor de veranderingen in het koningschap vergelijk men Bloch's beschrijving van de Middeleeuwse situatie eens met Goubert's verhaal over Lodewijk XIV

(cf. Marc Bloch, *Feudal Society* (London: Routledge & Kegan Paul, 1965 (1940), 2 Vols.), Vol. 2, pp. 375-393, 408-437).

53. Dat dit wel mogelijk is en hoe Elias hier zelf over denkt kan men naslaan: Elias 1969², Bd. II, p. 205 ff. Een deel van mijn opmerkingen is hier rechtstreeks aan ontleend.
54. Zie hierover bijv. Elias 1969: 416 ff. en Donald Winch, "The Emergence of Economics as a Science 1750-1870", in: Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, Vol. 3 (The Industrial Revolution), 507-573. Stuurman maakt de merkwaardige opmerking dat "het monopolie-mechanisme in de economie *niet* leidt tot een effectief monopolie over produktiemiddelen of markten binnen een gegeven territorium, terwijl dat in de politieke sfeer wel gebeurt" (Stuurman 1980: 695). Voorzover dit juist is dient dit verklaard te worden uit het feit dat economische ontwikkelingen en concurrentie doorgaans plaats vinden binnen samenlevingen waar het geweldmonopolie min of meer stabiel geïnstitutionaliseerd is. Indien dit niet het geval is - bijvoorbeeld Middeleeuws Europa of in de gebieden die gekoloniseerd werden - dan plegen zich heel andere taferelen af te spelen tussen "economische" concurrenten. Ook dit wijst op het dubieuze van een a-historisch gebruik van het onderscheid "politiek - economie". Overigens lijken effectieve "economische" monopolies niet ver te zoeken: wat zou Stuurman denken van de economie van de sovjetstaat, transnationale ondernemingen in bepaalde Derde Wereld gebieden of onze eigen NS?
55. Niet alleen door Stuurman maar ook door talloze andere auteurs wordt met de begrippen "politiek" en "economie" op geheel a-historische wijze omgesprongen, bijvoorbeeld door Anderson en Moore; het (ideologische) onderscheid is trouwens zowel eigen aan de liberale als aan de radicale interpretaties van de geschiedenis en geïnstitutionaliseerd in de irrationele verkaveling van "specialismen" in de academische sociale wetenschap.
56. Cf. Bloch 1965, Vol. 1, p. 59.
57. Al Stuurman's problemen zouden als sneeuw voor de zon verdwijnen als hij zou ophouden over politiek en economie *in abstracto* te praten en in plaats daarvan uit zou gaan van inhoudelijke vragen. Wie de wording en ontwikkeling van belastingen bestudeert leert bijzonder veel over "politieke" en "economische" macht en kan de vraag: "zijn belastingen nu politiek of economisch?" als irrelevant terzijde leggen.

58. Voor enkele voorbeelden, zie paragraaf III.
59. Cf. Charles Tilly, "Food Supply and Public Order in Modern Europe", in: Tilly (ed.) 1975, 380-455; Ardant 1975 en Tilly 1980.
60. Cf. Roland Mousnier, "The Fronde", in: Robert Forster & Jack P. Greene (eds.), *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970), 131-159.
61. Ardant (1975:167) beschrijft hoe het eerste probleem van de verantwoordelijke autoriteiten steeds was: wie doen er mee aan de opstand? Waren dat personen uit alle strata - boeren, handwerkslieden, burgers en aristocraten - dan beseftte men de ernst van de situatie en de inspanningen werden erop gericht de coalitie te breken. Cf. Goubert 1970: 92 ff.
62. Dit inzicht wordt door praktisch alle auteurs op dit gebied gedeeld, zowel voor het verleden als voor meer hedendaagse boerenbewegingen, zie Henry A. Landsberger (ed.), *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change* (London: MacMillan, 1974) en Eric Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century* (London: Harper & Row, 1969). Uiteraard vormt leiderschap van "buitenaf" geen garantie voor successen, de overgrote meerderheid van boerenopstanden in de geschiedenis van Europa eindigde in bloedige repressie.
63. Goubert schrijft: "Nothing could have been less egalitarian than a French village community. 'Jacques Bonhomme' never existed except in the minds of novelists and pamphleteers" (Goubert 1970: 40) en Theda Skocpol verklaart het gematigde karakter van de boerenbeweging in 1789 en latere jaren - er vond geen herverdeling van land plaats - uit de interne verdeeldheid en differentiatie van de boerenstand (Skocpol 1979: 126 ff.). Zie voor een uitstekende analyse van de redenen hiervoor, Wolf 1969: 289-290.
64. Cf. Porchnev 1972 (1963): 11, 31, 280, 294, 305, 307 en passim.
65. Hobsbawm meent dat Marx Porchnev's kijk op de ontwikkeling van feodalisme naar kapitalisme en de rol van de strijd der uitgebuite massa's daarin als té simplistisch zou verwerpen (E.J. Hobsbawm (ed.), *Karl Marx. Pre-Capitalist Economic Formations* (New York: International Publishers, 1964), 45). Zie ook het oordeel van Michel Vovelle, "L'histoire et la longue durée", in: Jacques le Goff (red.), *La Nouvelle Histoire* (Paris: Retz-CEPL, 1978), 323.
66. Toen Porchnev zijn onderzoek deed in de jaren '30 en '40

- en zijn boek in het Russisch verscheen in 1948 was de Sovjet Unie bepaald geen plaats waar het vrije denken en theoretiseren bloeide; zie voor de Stalinistische terreur tegen historici, Roy Medvedev, *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism* (New York: Alfred A. Knopf, 1977), 223.
67. Cf. F.L. van Holthoon, "Theorie en geschiedschrijving", *Theoretische Geschiedenis*, jrg. 7, nor. 2 (juni 1980), 60-71. Zie ook het overzicht van Chris Lorenz, "Theorie, geschiedenis en sociologie", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 7, no. 1 (mei 1980), 845-879.
 68. D.J. Roorda, "Sociale geschiedenis: een situatieschets", in: J. van Herwaarden (red.), *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij* (Rotterdam: Universitaire Pers, 1973), 49-83, i.h.b. p. 49.
 69. Zo schrijft Holthoon: "Waar is, dat de studie van het verleden een vermogen tot distantie meebrengt dat de sociale wetenschappen zover ze de actualiteit bestuderen moeten ontberen" (Holthoon 1980: 61). In principe is dit misschien wel waar maar de grote barrières voor de ontwikkeling van betere inzichten - egocentrisme, hodiëcentrisme en ethnocentrisme - lijken historici toch net zoveel parten te spelen als beoefenaars van de sociale wetenschappen. De laatsten hebben daarbij (als het goed is en dat is het vaak niet) althans het voordeel dat ze tijdens hun opleiding geattendeerd worden op deze barrières; de vergelijkende studie van diverse typen samenlevingen speelt daarbij een belangrijke rol.
 70. Zie hierover ook: Anton Blok, "Inleiding", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, jrg. 6, no. 18 (juni 1980), 101-111. (Het nummer is geheel gewijd aan historiserende antropologie in Nederland).
 71. Dit is de grote verdienste van Goudsblom's artikel in *Symposium* I/1,2; hij heeft kans gezien vier eeuwen Nederlandse geschiedenis in een kleine 20 pagina's op een systematische manier in samenvattende beelden te verhelderen. Dergelijke overzichten zijn in de Nederlandse geschiedschrijving tamelijk zeldzaam en daarom des te waardevoller; ze bieden de mogelijkheid om zich desgewenst af te zetten tegen de geselecteerde feiten en theoretische interpretaties en ze kunnen door een enigszins geïnformeerde lezer ook gelezen worden als onderzoeksagenda's: waar zitten de witte plekken in de kaart? Zonder dergelijke overzichten is noch het één, noch het ander goed mogelijk.
 72. Deze werkwijze is typerend voor Stuurman's argumentaties:

volsterkt a-sociologische commentaren van tijdgenoten worden als bewijsvoering geciteerd. Hierbij wordt op naïeve wijze de (ideologische) betrokkenheid van de tijdgenoten geheel over het hoofd gezien; elke tweede-jaars student culturele antropologie weet dat dit niet de wijze is waarop met mededelingen van informanten kan worden omgesprongen.

73. Cf. Th. van Tijn, "Het sociale leven in Nederland 1844-1877", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Dl. 12 (Haarlem: Fibula/Van Dishoeck, 1977), 131-150; E.H. Kossman, *De Lage Landen 1780-1940* (Amsterdam: Elsevier, 1976), 124-137, 198 ff.; Jan & Annie Romein, *De lage landen bij de zee* (Amsterdam: Querido, 1973⁵), 427-432. Hofstee heeft de sterfte door voedselschaarste in de jaren 1846-1849 geschat op ruim 52.000 personen, aan de cholera stierven in 1848-49 ruim 22.000 mensen, geen geringe aantallen op een bevolking van ruim 3 miljoen (cf. E.W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw* (z.p.: Van Loghum Slaterus, 1978), 212).
74. Kossman 1976: 131; zie ook J.C. Boogman, "De politieke ontwikkeling in Nederland 1840-1874", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Dl. 12, 305-352.
75. Cf. Piet de Rooy, "Het grofste communisme", *Symposium* II/1/1980, 8-21, i.h.b. p. 11.
76. Cf. Boogman 1977: 326, 336-337.
77. Van Stuurman's simpele interpretatie (1980: 703-704) blijft weinig heel in het licht van de voornaamste - door Stuurman niet genoemde - publicatie hierover: F.H.J. Dieperink, "De Drentse opstand tegen het bisschoppelijke gezag in 1227", F.H.J. Dieperink, D.Th. Enklaar en W. Jappe Alberts, *Studiën betreffende de geschiedenis van oost-Nederland van de dertiende tot de vijftiende eeuw* (Groningen, Djakarta: J.B. Wolters, 1953), 1-36. Ook andere beweringen van Stuurman over de ontwikkeling van Drente (1980: 710) rond 1800 moeten het stellen zonder een verwijzing naar een uitstekende studie daarover: L. Buning, *Het Herenbolwerk. Politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888* (Assen: Van Gorcum, 1966); ze winnen daardoor niet aan overtuigingskracht.
78. Steunend op een citaat van W.H. Vliegen waarin deze de aanwezigheid van "een volk ten einde raad" en "een zelfgenoegzame, beginsellooze regering" constateert, meent Stuurman dat revolutie-verwachtingen in 1885 "zeker niet overdreven of belachelijk waren" (1980: 706). De maatschappelijke spanningen waren zonder twijfel groot

(cf. De Rooy 1980) maar in het licht van onze kennis over de voorwaarden voor revolutie is Stuurman's bewering ongefundeerd. Cf. Skocpol 1979; Rod Aya, "Popular Interventions in Revolutionary Situations", *Symposium* I/1,2/1979, 124-151 en het thema-nummer over de vergelijkende studie van revoluties van *Comparative Studies in Society and History* (Vol. 18, no. 2, april 1976) met bijdragen van Perez Zagorin, Elbaki Hermassi en Theda Skocpol. Zie ook noot 72.

79. Zoals zo vaak wordt hier weer het feit weggemoffeld dat de meerderheid van "de arbeidersklasse" zich nooit heeft aangesloten bij de socialistische beweging in Nederland. Zonder erkenning - en verklaring - van deze feiten is een enigszins adequaat inzicht in de ontwikkeling van de arbeidersklasse in Nederland uitgesloten. Laten we hopen dat onder de Nederlandse historici binnenkort een E.P. Thompson opstaat om de geschiedenis van de lagere strata in de 19e en 20e eeuw te schrijven.